

LXI. HITÉLET A XVIII.—XIX. SZÁZADBAN.*

I. Római katolikusok.

A törökök kiűzetése után Aradvármegye területén nemcsak az alkotmány szünetelt, hanem mondhatni, maga a hit is, melyről pedig minden nyomorúsága közt legkésőbbben mond le a szegény ember. Voltaképp itt sem mondott le; de mivel nem voltak művelt, tanult papjai, a nép egy része meglehetősen elvadult, más része pedig valóságos babonaságba merült.

Rendkívüli hatást gyakoroltak a nép kedélyére azok a *csodák*, melyeket különösen Mária radnai kegyképével hoztak összeköttetésbe. Hírók csak a kurucz időkben kezdett terjedni¹⁾, följegyzésekhez pedig csupán 1707-ben fogtak²⁾. 1732. július 28. maga Aradváros elüljárósága bizonyította, hogy midőn a kurucz időkben Aradon a gugás dőghalál dühöngött, Bummer Anna Mária, egy Heister-ezredbeli katona felesége, álhálalából egy pillanatra föleszmelve, kijelentette, hogy ez a csapás nem múlik el addig, míg búcsújárással nem keresik föl a radnai kápolnát. A polgárság fegyveres kísérettel el is zárandokolt a kegyképhez és azóta enyhült is a járvány³⁾. — 1710-ben az egész radnai nép tanúskodott a mellett, hogy azt a radnai oláh leányt, ki el akarta lopni a Mária-képre aggatott gyöngyöket s ékszereket, csupán a nép s a papság imájára lehetett megszabadítani a képtől, melyhez odaragadt⁴⁾. »Szavahihető« emberek nem-egyszer esküdöztek, hogy éjjelenként mennyei világosságot láttak a kis kápolnában, mely azonban eltűnt, ha a kápolnához közeledtek; sőt angyali éneket és zenét is hallottak onnan⁵⁾. A tünemény okát a kételkedők sem tudták kideríteni.

1718-ban egy köszvényes radnai lakos, kiről a kuruzslók már lemondtak, ágyastúl a templomba vitette magát, Máriához folyamodott s pár nap múlva teljesen meggyógyult. 1724-ben maga Arad tanácsa is írásban bizonyította, hogy Jung Regina aradi asszony, kinek jobb keze teljesen összezsugorodott, Radnán imádkozás közben gyógyult meg. Még nagyobb csoda volt, midőn Varics Péter aradi ácsnak teljesen nyomorék gyermeke magában a templomban kezdett járni, vagy midőn a radnai Schneider Ferencz lutheránus létére is a templom ajtaja elé vitette magát s azonnal fölkelt

* A 229. laptól fogva a fejezetek számozásában idáig hátramaradás történt.

¹⁾ *Esterás* (Esterházy) Pál A boldogságos szűz Mária szombatjában (Nagyszombat, 1690. és 1701.) és *Szentiványi* Márton (Diss. paral. rerum mem. Hung. Nagyszombat, 1699.) még nem említi a radnai csodatevő képet. — ²⁾ *Protocollum* conv. Radnensis, 11. l. — ³⁾ Az oklevél, mely tanúk gyanánt Jung Keresztélyt, Kolb Orbánt, Armbruster Mátyást és Ringlieb Jánost idézi, *Jאיםnál*, Gesch. der Jungfrau zu Radna, 52—53. — ⁴⁾ *Dugonics*, Radnai történetek, 70—75. — ⁵⁾ *U. o.* 81—88. *Jאים*, 40—43.

és járt, mire át is tért a kath. hitre. Klodováról egy dühöngő őrültet lánczra verve vittek Mária képéhez; s a szegény ember könnyekben tört ki és meggyógyult¹⁾. Az 1738-ban kitört pestis lezajlása után az aradiak is fogadalmat tettek, hogy évenként elzarándokolnak Radnára. — 1742. július 28. tartották meg az első búcsújárásukat s a díszbe öltöztetett 24 gyermek tálczákon sok ékszer, aranyat és ezüstöt helyezett el a főoltáron. Még éjjel is imádkozva és énekelve, csak negyednap tért vissza a zarándok-csapat²⁾. Azóta kivált a glogováczi, szentannai, új-panáti, új-aradi, lippai stb. svábok árasztották el a kolostor folyosóit olyan fára festett képekkel, melyekben betegségökből való fölépülésöket ábrázolják egyes falusi piktorok.

A zarándokok száma nagyon változott. 1753-ban máshonnan csak 1310, — 1767-ben már 12,000 jött és csakhamar 20—30,000 közt változott. Eljöttek, ha — mint pl. 1774. júl. 25. — még úgy gátolta is őket a Maros áradása. Még jobban növekedett a híveknek ez az odaözönlése, midőn XIII. Kelemen pápa 1767. május 16.-án teljes búcsút adott mindazoknak, kik Radnára zarándokolnak³⁾. Az ünnepi szónoklatot rendszeren a legnagyobb csapat papja mondotta. Jellemző pl., hogy az eleki plébános 1751. június 6. németül, 1767. jún. 14. pedig magyarul prédikált. De nemcsak az együgyű nép kereste föl Radnát. Dugonics András Radnai Történetei mutatják⁴⁾, mily nagy és általános volt a Mária közbenjárásába vetett hit a XIX. század elején is az úri népnél. Báró Haruckern Ferenczné Gyuláról 1743—1758. közt gyakran eljárt a radnai búcsúra. Udvari papjának, Pater Antoninak, minden nagyobb állomáson miséznie kellett. Eleken már az oltárnál állt, mikor észrevette, hogy nincs ostya. Nem volt a plébánián sem, miért a báróné összeszidta a hanyag papot s lovas embert küldött Gyulára ostyáért. Négy óra múlva azután elkezdhatték a misét s a báróné csak annak végeztével ült ebédhez⁵⁾. 1768. ápril 25. maga II. József is térdre borult a kegyelem képe előtt. 1769. aug. 28. Mitrovszky Károly temesi főhadparancsnok Lietzen és gr. Soro kíséretében »hallatlan ájtatos lélekkel« egymásután négy misét hallgatott végig. 1776. okt. 4. gr. Lázár József, kálvinista létére, ájtatosan hallgatott misét Radnán, honnan másnap a képről írt szent könyvvel s több szentképpel megajándékozva utazott tovább Bécsbe, hogy föllépjen b. Henter ellen, ki el akarta venni előle jegyesét, Kornis Anna Mária. A gróf Bécsben csakugyan kath. lett, mire a királyné neki ítélte oda a szép menyasszonyt.

A radnai búcsú ellen csak kerülő úton lépett föl a vármegye. 1745. május 16. meghagyta, hogy mindazon megyebelieket, kik a Maros baloldalán a lippai halmon »egy gonosz és istentelen életű rácz paptól babonásan s a nép elvakítására föllállított kereszt imádására és tisztelésére átzárandokolnak«, minden halogatás nélkül száz bottal büntessék. Ha pedig titkon mégis keresztüljutnának s ez kitudódnék, babonájuk miatt annyiszor amennyiszor 12 rajnai forintot fizessenek. Az e tekintetben való örködést már a r. kath. anyaszentegyház érdekében is a legmelegebben ajánlották a szolgabíráknak⁶⁾. II. József viszont 1768. ápril 25.-én azon visszaélések

¹⁾ *Fütes*, 58—58. 62—3. *Bajai* Pál, De gratis atque beneficiis beatissimae V. Mariae Radnae in Ungaria. (1766?); Már 1772. márcz. újra nyomatták. L. Radnai protocollum, I. 86. — ²⁾ *Lazarus*, II. 134. *Szöllőssy*, A Szentháromság-szobor, 12—13. — ³⁾ *Radnai protocollum*, I. 56—65. — ⁴⁾ Radnai Történetek. Szeged, 1810, 12r. 144 lap. — ⁵⁾ *Haan*, Haruckern udvara. Békésm. tört. évk. I. 24—25. — ⁶⁾ *Aradm. jk.* 1745., 491. l. Ez a kereszt most a lippai g.-kel. templom déli oldalán áll s megvan a zarándoklást ábrázoló kezdetleges kép is.

ellen kelt ki, melyekre a radnai zarándoklatok adnak alkalmat. A bánsági búcsúsokkal — szerénte — a zárdába menekülnek a tolvajok is és ott rejtegetik lopott holmijokat. Talán ennek következése volt, hogy 1775. a helytartótanács szabályozni kívánta a búcsúkat, első sorban a radnaiakat, mivel azokban a nép éppen a legnagyobb munka idején vesz részt. Békésmegye be is tiltotta a zarándoklatokat¹⁾. Ez ellen azonban a papság zúgóldván, 1779. decz. 27. a h. tanács az érdekelte vármegyéktől megkérdezte, mikorra kellene tenni a kegyes és csodás képekhez való búcsújárások idejét? Arad 1780. jan. 31. azt felelte, hogy az ily zarándoklások nemcsak kényelmetlenek, hanem sok gonoszságra is adnak alkalmat, mivel nagyon kevert nép kerül együvé; azonkívül, bányákból, a tudatlan nép többnyire *képmádás*ba esik, mintha valamely képnek rendkívüli ereje és hatalma volna. Hibásak ebben a papok is, mert nem magyarázzák meg kellően és értelmesen a csodák mibenlétét. A vármegye tehát inkább eltörölné az efféle búcsúkat s a kegyes fogadalmakat mindenkinek saját jámborságára bízna²⁾. Megtörtént, hogy az 1817. szept. 8.-ai búcsút, az inség miatt, maga a csanádi püspök is eltiltotta; aznap mégis 6000 ember hallgatta a magyar, szerb és német szónoklatokat³⁾. 1831. aug. 15. a kholera miatt a búcsújárás elmaradt ugyan, de 1836. szept. 8., éppen a kholerától félve, annyira özönlött a nép Radnára, hogy a barátoknak mintegy 15,000 embert kellett megáldoztatniok⁴⁾. E búcsúkkal tovább terjedtek a hiedelmek is. Beszéltek a XIX. században is egy szegedi öreg koldúsról, kit bűneitől csak akkor oldoztak föl, mikor a Marostól térden csúszva, szájából addig öntözte a templom elé fűrt karót, hogy az kiszöködött. 1849-ben a dethronisatio után a szegedi búcsúsok Radnán egy száraz ágot szűrtak le s azt mondták, akkor lesz megint királya Magyarországnak, ha kihajt az az ág. 1867-ben kihajtott⁵⁾. 1857. szept. 8.-án egy fellegszakadás Radnán sok búcsúst megölt; egy zsidó, kit az árvíz elragadt, egy kőkeresztben valahogyan megkapaszkodva, folyton imádkozott s hányta magára a keresztet, úgy, hogy a nép ennek tulajdonította megszabadulását. 1889. január 9. a földmív., ipar- és keresk. minisztérium⁶⁾ eltörölte ugyan a radnai búcsúvásárokat, s a radnaiaknak sem engedte meg a mézeskalácsok, szentképek, olvasók stb. árulását, mindamellett vasúton még 1892. aug. 15.-én is 16,000 búcsús érkezett Radnára, hol a búcsújárásnak kétszázados multja van.

Az egyházak védőszenteinek ünnepén vagy egyéb különös alkalmakkor más helyeken is voltak búcsúk. Így pl. 1795. május 3.—június 14. közt Aradmegyének minden templomában megtartották a VI. Piustól engedett búcsút s a megye, a püspök kérésére, ez alkalommal (1795. ápril 18.) nemcsak a katolikusokat tiltotta el a tánczról és zenétől, hanem a más hiten levőket is és elvárta Avakumovics aradi g.-kel. püspöktől, hogy ez irányban szintén hat híveire⁷⁾. Ösmerjük 1774—5-ből azt a perpatvart, melyet Aradon és Gyorokon okozott a megyének az az intézkedése, hogy más vallású mesterek is résztvegyenek a róm. katolikusok körmeneteiben. Pedig maguk a katolikusok sem látogatták szorgalmasan a templomokat. Nagy Pál gyoroki lelkész már 1787-ben panaszkolt, hogy hívei az egyházi törvények hátravetésével s a ker. tanítások elhanyagolásával úgy

¹⁾ Békésm. tört. évk. XI. 139. — ²⁾ Aradmegye jk. 1780., 85. sz. — ³⁾ Radnai prot. I. 235. — ⁴⁾ U.-o. II. 4., 25. — ⁵⁾ Kálmány, Szeged népe, II. 172. — ⁶⁾ 57,209, IX. sz. a. — ⁷⁾ Aradmegye jk. 1795., 367. sz.

beleérték magukat a kiesapongásokba, hogy még ünnepnap sem járnak templomba. A megye tehát június 1.-én elhatározta, hogy télen munkanap este 8, ünnepnap 9, nyáron pedig 9, illetőleg 10 órán túl egyetlen egy falu korcsmájában se mérjenek bort, a részeket pedig be kell fogni; a városokban viszont, a bálók idejét kivéve, minden vendéglős köteles télen 10, nyáron pedig 11 óra után csukni¹⁾. Két év múlva a simándiakat is 12 botütéssel fenyegetve kellett biztatni a templom látogatására²⁾.

Az úrirendben szintén voltak a *vallástalanságnak*, sőt az *atheismus*-nak esetei is. Mikor Aradvármegye 1770. márcz. 8. a vallás ügyét tárgyalta, b. Péterffy ügyvéde, Pool Keresztély, szóról szóra azt mondta, hogy sem a pápistákhoz, sem a lutheránusokhoz, sem a kálvinistákhoz, sem valami más felekezethez, hanem egyesegyedül csak az Isten ígéjéhez akar tartozni; miért is megindították ellene a *fiscalis actio*³⁾. Dr. Réz Józsefet mint jakobinust, Szentháromságtagadót, veszedelmes principiumokat másokba hintető frizurás bolondot vádolták, kinek nincs Istene⁴⁾. Gróf Feketét, 1790-ben a vallásszabadság egyik harcosát, a papság istentelennek mondotta s a nép elhitte róla, hogy holta után testét Szent-Annán kivetette a föld⁵⁾.

Nagyon jellemzi a viszonyokat *Szilágyi* Ferencz esete. Ez az abrudbányai kérdeműlt kálvinista kántor 1784-ben öreg napjaira Ó-Déznán telepedett le s vasárnaponként magánháza gyűjtött össze kálvinistákat, lutheránusokat és katolikusokat; elvonta őket papjaiktól, s maga olvasta föl nekik a bibliát egyéb könyvekkel együtt, melyeket azután saját felfogása szerint magyarázott. Újítása ellen azonban azonnal föllépett Hibling Bernát monyásza plébános-helyettes, a szent-mártoni esperes, a csanádmegyei szentszék, a helytartótanács s végre a vármegye, úgy, hogy Szilágyinak föl kellett hagynia magyarázataival⁶⁾.

Azok közé tartozott talán, kikről *Sartori* Bernát aradi minorita tanár s utóbb plébános-helyettes »Magyar nyelven filozofia« című munkájában már 1772-ben megírta, hogy »midőn a boszorkányok s ördögösök az ördögi mesterségeknek tanulására ajánlják magukat, a szent keresztiséget, a hitnek ágazatit megtagadják, a szent keresztet lábukkal tapodják és az ördögnek hű szolgálatára magukat hittel kötelezik; viszontag az ördög örökös szerencsét ígér s azonnal egy ördög kinek-kinek őrzésére és oktatására rendeltetik«⁷⁾. Könyve, mely teljesen a középkori scholasticismus elavult álláspontját foglalta el, kétségkívül anachronismus volt az encyclopaedisták századában; egyúttal azonban legjobban mutatja, általában véve milyen lehetett az a szellem, melyet a XVIII. század aradi ifjúsága és népe a szószékről szítt magába.

A nép legszokottabb prédikátorai Aradban a ferenczrendi, minorita és — rövid ideig — a kegyesrendi szerzetesek voltak, kiknek négy kolostorából misézni és szónokolni távoleső falvakba is eljártak a rendtagok.

1. *A capistranoi ferenczrendiek* legrégibb kolostora Aradmegyében a *radnai*. Konventé 1730. június 24., Straxemann János tartományfőnöksége alatt alakult. 1754-ben már 14 tagja volt a konventnek, oda nem számítva a 8 theologust és 8 philosophust. 1756—1840. közt legnagyobb (28) volt

¹⁾ *Journal*, 949. — ²⁾ Cefitionsprotokoll, 997. — ³⁾ *Aradmegye jk.* 1770., 65. sz. —

⁴⁾ *Zsilinszky*, Békésm. tört. évk. VI. 59. — ⁵⁾ *Millig* József közlése. — ⁶⁾ Helytart. tanács 1784. ápril 26., 9233. sz. A csanádi szentszék jelentése június 8. Aradm. határozata júl. 6-án 358. sz. a. — ⁷⁾ *Arádi*, Egy aradi philosophus. Arad és Vidéke, 1882., 35. sz.

az atyák száma 1791-ben s legkisebb (7) 1824-ben; a fráterek száma 2—15 közt változott. A rendtagoknak majdnem fele rendszeren kinn lakott valamely plébánián vagy curatián. 1784—1789-ig nem működött a konvent¹⁾; ekkor aug. 15.-én 28 atyával és 8 fráterrel állították helyre. 1811. június 1. és 1828. június 4. Radnán először tartott ülést a tartomány káptalana. 1830. június 24., a konventté-alakulás százados ünnepén, tartományfőnökké Csevapovich Gergely elhunytá után Dr. Matzek Józsefet választották, ki Radnán 1793. decz. 8. született, consultorra pedig Papsó Dániel radnai guardiánt, könyvtárnokot és jegyzőt tették²⁾. — *Aradon* a várban az Angyalok királynéjáról és szent Ferenczről elnevezett kolostorukat 1705. alapította Preisler Ferencz szerzetes. 1781. az új várba költöztek át s 1861-ig laktak ott, midőn épületeket megváltotta az állam s azt azóta kórháznak használja. Fénykorukat 1761. táján élték, mikor a rendtagok száma 23-ra, 1789-ben már csak 10-re, vége felé 4-re szállt alá. A mellett, hogy a várban lelkészkedtek, Arad népiskoláiban is tanítottak³⁾. Nem sikerült Bibicsnek az a terve (1749.), hogy a ferenczrendieket Szent-Annán is letelepítsék.

2. *A minoriták* aradi kolostorát és konventjét 1702-ben Höfflich Kamill, a minorita-rend sz. Erzsébetről nevezett tartományának tagja, a kormánytól nyert segélyvel s a hívek alamizsnájából alapította. Mint plébánosok s utóbb mint gymn. tanárok annyira megnyerték a közönség jóindulatát, hogy 1770. márcz. 26. a vármegye is arra kérte Engel püspököt, ezen a területen ne engedje meg más, idegen szerzetnek a colledálást⁴⁾. A konvent tagjainak száma 1768-ban 20, száz év múlva már csak 11 volt⁵⁾.

3. *A kegyesrendiek* szentannai házát 1750. nov. 11.-én alapította Bibics Jakab aradi alispán és neje. Nekik ajándékozták a csak 1748-ban fölszentelt templomot a vele egybeépített házzal együtt; szabad favágást engedtek a harkályi erdőben, odaadták egy malom szombatnapi jövedelmét s 15,000 rajnai forint után 6⁰/₁₀-os kamat fizetésére kötelezték magukat annak fejében, hogy az atyák egy három osztályú algymnasiumban tanítsanak, egy lelkiatyát küldenek udvari papúl s annyi misét mondanak, a mennyit, a renddel egyetértve az alapítók kívánnak. Ezt Nemcsényi Adolf, a rend főnöke, Nyitrán 1750. decz. 30. el is fogadta s 1751. júl. 3. Engel püspök, júl. 12. pedig a királyné is helybenhagyta. A rendtagok⁶⁾ nov. 5. ünnepélyesen bevenúltak Szent-Annára, hol 1752. január 1. vették át teljesen berendezett épületeket, s ők vezették 1774—1784. a Bibicsnélől alapított nemesi convictust is. 1788. július 31.-én II. József Temesvárra helyezte át a rendet, mely 1790-ben már ott folytatta Szent-Annán elhagyott működését⁷⁾.

A papi teendőket Mária Terézia korában főkép ezek a ferenczrendiek, minoriták és a kegyesrendiek végezték; különösen az első kettőnek

¹⁾ Az ezen időközre vonatkozó 146—153. lap ki is van szakítva a radnai konvent protocollumából. — ²⁾ Radnai protocollum. A plébániáról, búcsúkról és theol. oktatásról külön szölok. — ³⁾ Aradváros számadásai, 1768. *Lakatos*, II. 58. *Rupp*, III. 65. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1770. 190. — ⁵⁾ Plébániájokról és állami kezelés alá jutott gymnasiumokról s egyéb érde-meikről külön szölok. — ⁶⁾ Hulini Jónás házfőnök, Fontani Ede hitszónok, Koricsánszky Márk lelkiatya, Cosa Jakab oláh missionarius, Biró Dávid házi káplán és Tuschleitner Kajetán (novitius) tanító. — ⁷⁾ *Pfeiffer*, A kegyestanítórendiek temesvári társházának és főgymnasiumának története. Temesvár, 1890. 9—36. Aradmegye jegyzőkönyvei 1752—1790. *Weiser*, A kath. iskolaügy Magyarországon, II. 225—236.

vannak nagy érdemeik a kath. hitélet megszilárdításában. Eleintén a plébániákra is közölök s a váradi kapuczinusok közül küldtek helyetteseket¹⁾. Pl. 1790—1800-ig 12—16, s még a XIX. század elején is 5—6 radnai barát lakott kinn a falvakban. Baj volt pedig, hogy sokan nem is értettek a nép nyelvén. 1748-ban maga a csanádi püspök tanácsolta Bibics Jakabnak, hogy Szent-Annára ne Boszniából vagy Bulgáriából hozassa a ferenczrendieket, hanem a velünk egy kenyeret evő, egy tisztséget viselő s velünk egy királynénak engedelmeskedő Salvator-ferenczrendiek közül; s 1749. okt. 21.-én a helytartótanács nem is hagyta helyben a ferencziek javára tett alapítványát, hanem azt kívánta, hogy inkább egy plébánost és egy káplánt vitessen Szent-Annára²⁾. 1751. azonban Bibics Jakab és felesége a kegyesrendiekkel szerződött s ezt júl. 12. a királyné abban a reményben erősítette meg, hogy »a rend a hitet és az egyházat terjeszti s hogy ott azon vidék nyelveiben jártas papokat tart«³⁾. Bibics csakugyan már 1751. június 21. német szónokot kért Szent-Annára; Hulini, az első házfőnök, magyarul, németül, tótul, olaszul és latinul beszélt; Cosa Jakab mint oláh missionarius ment oda, hogy az oláhok számára tartson szentbeszédet stb. Radnán magyar, német és szláv gyóntatókat tartott a szerzet s e három nyelven fölváltva szónokoltak búcsúk alkalmával; 1801. aug. 15. és 1804. május 21.-én pl. Farkas János aradi *görögkath.* pap mondta Radnán a magyar szentbeszédet. Vuics Dávid radnai guardian a XIX. század első felében nemcsak magyarul és szláv nyelveken szónokolt, hanem románul is megtanult s Odvoston egyszerre 44 románt térített át a g.-kel. hitről a róm. katolikusra⁴⁾. Soborsinban is magyar, német és oláh nyelvű evangeliumot kellett tartani. A magyar nyelv lassan hódított tért. Wieland Ferencz plébános pl. Szent-Mártonba csak 1833. hozhatta be a magyar éneket úgy, hogy félmise előtt németül, félmise után pedig magyarul énekeljenek; 1834. már a Mária szobrát hordozó német leánykákat is magyar ruhába öltöztette. Eleken a plébánosok még a XVIII. században megkísérlették a magyar prédikációkat; s Aradon is csak 1844. a föltámadáskor zendült föl először magyarul, hogy »Feltámadt Krisztus e napon!«

A magyarosodás lépést tartott a papság tudományos, semináriumi kiképeztetésével. Radnán 1753—1783-ig volt ugyan theologiai tanfolyam, II. József azonban ezt a többi konventekével együtt eltörölte s már 1782. ápril 15. és május 1. meghagyta, hogy a radnai összes atyák lelkeszi vizsgálatot tegyenek Temesvárott⁵⁾. Pedig ekkor még ott sem volt seminarium s a növendékeket eleinte Nagyszombatba, Nyitrára és Bécsbe, utóbb pedig más kijelölt helyekre kellett küldeni. Az egyházmegye csak 1803. márcz. 16. vetette meg a tervezett seminariumnak s az elaggott papok segítő-intézetének alapját, minden plébánosra és káplánra bizonyos összeget vetvén ki. Így pl. a soborsini plébános 206 frt után 6 frt 18 krt fizetett⁶⁾. Végre 1806. nov. 17. megnyílt a temesvári seminarium, mely 44 növendékkal kezdte meg működését⁷⁾.

Ez időtől fogva nagyobb gondot fordítottak a plébánosok és káplánok anyagi helyzetére is. Ellátásuk eleintén valóban nyomorúságos volt. III. Ferencz modenai herczeg ugyan 1750. ápril 1. maga is mindent elkö-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1748. 279—280. — ²⁾ *U.-o.* 205—8. és 1749. 351. — ³⁾ *Weiser*, II. 239. — ⁴⁾ *Fajcs*, 49. — ⁵⁾ *Radnai protocollum*, I. 135. — ⁶⁾ *Soborsini hist. domus*, 1803. — ⁷⁾ Története: csanádi schem., 225—5.

vetni ígért Aradban a kath. hit érdekében¹⁾ s a XVIII. században már csakugyan 22-re növekedett az aradi plébániák és curatiák száma, lelkészeiknek azonban mindenütt anyagi zavarokkal kellett küzdeniök. 1733-ban pl. az aradi minorita plébánoshelyettesnek nem volt egyéb jövedelme a várostól, mint az, hogy nem fizetett adót a minoritáknak a város határában levő korcsmája és tanyája után, továbbá, hogy a város évenként 2 frtjával 8 misét mondatott vele, s megállapította stoláját. E szerint temetésért és gyászmiséért 1—1 frtot kapott; keresztelest mindenki tetszés szerint adhatott tiszteletdíjat, úgy a gyermekágyas asszonyok fölavatásáért is; esketésért rendszeren 1 frt 30 kr. járt neki. Földje, rétje, erdeje nem volt²⁾. 1760-ban az akkor alapított monyászhai plébánia helyettese mindössze csak 234 frtot kapott; és pedig készpénzben a kamarától 56 s a községtől 50 forintot; terményekben pedig 40 mérő búzát 1 frtjával, 12 mérő zabot 30 krjával, 10 akó bort 2 frt 50 krjával, 14 öl fát 1 frt 30 krjával és 6 szekér szénát 6 frtjával. 1779. január 31.-én a gazdák úgy egyezkedtek a plébános-helyetessel, hogy »három hónapra avagy angáriára különösen minden gazda, a mint ezelőtt is volt,« 20 krt a maga jószántából ajánlt³⁾. Általában véve azonban mindenütt szabályozásra várt a congrua. Még 1785-ben is az uradalommal kellett egyezkednie a megyének, hogy az aradi helyettesnek 217 frt 61 krt tevő fizetését 300 frtra egészítse ki; nem ment 300 frtra a glogováci és radnai plébánosok fizetése sem, ellenben a pécskai felülhaladta azt; a többin a magán földesurak segítettek valamennyire, csak a Péterffy-uradalom tagadta meg a jenei plébános congruáját⁴⁾, míg a csanádi püspöki szentszék s a megye megbízottjai (Pécsy István pécskai és Fodor Ferencz eleki esperes, továbbá Sztaniszlóvics Pál és Szentpály József szolgabírák) javaslata alapján végleg szabályozhatták a plébániák anyagi ellátása ügyét⁵⁾.

Körülbelül csak ekkor lehetett sort keríteni a csanádi egyházmegye igazgatásának rendezésére is. Aradban az első kerületi esperesi gyűlést a püspök rendeletére 1778-ban tartották és pedig *Sterk* János tisz. kanoнок és makói esperes-plébános elnöklete alatt Szent-Annán, a piaristák zárdájában. Idáig ő alatta állottak az összes, e részen való parochiák. Látván azonban *Krisztovich* Imre püspök, hogy ennyit egy ember sikerrel el nem láthat, az ország e részét három esperességre (Makó, Pécska, Elek) osztotta fel⁶⁾. A helytartótanács azonban óvást tett ez ellen, mert sértené a király kegyúri jogait s így nemcsak a főesperességek helyreállítása maradt el, hanem II. József 1786. júl. 25. még a nagyhalmgyi és körösbányai plébániák kerületét is elvette a csanádi egyházmegyétől s az erdélybe kebelezte be. Kőszeghy László csanádi püspök 1822-ben, majd Lonovics József hiában kérte a főesperességek helyreállítását. Nagyobb sikerrel járt Csajághy Sándor püspöknek 1855. és 1857. tett kérése. 1859. aug. 26. ugyanis az uralkodó megengedte, hogy, valamely nyilvános alap megter-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1750. 405—8. — ²⁾ *Lakatos*, II. 42 és 260. 1770. aug. 16. maga a megye is megjegyezte, hogy a minoritáknak mint lelkipásztoroknak sincs külön alapjuk. (*Aradm. jk.* 1770., 190. sz.) 1787-ben 20 frt volt a misepénz, de ezt nem akarta fizetni a város. (*Journal*, 310.) — ³⁾ A monyászhai plébánia hist. domusa. A monyászhai plébános még 1844-ben is csak 106 frt készpénzt kapott az uraságtól s 91 frt 25 krt a vallásalapból; azonkívül 40 mérő kettős búzát, 8 mérő kukoriczát, 10 akó bort, 14 öl tűzifát és 6 szekér szénát. A termény-illetéket azonban 1849-ben elég jól emelte a földesúr, *Névery* József. — ⁴⁾ *HTT* Tanács 1785/1343. és 3096. sz. — ⁵⁾ *Journal*, 1786., 1597. sz. — ⁶⁾ *Eleki hist. parochiae*, 1778.

helése nélkül, csakugyan osztogassa a püspök a főesperesi címeket. Így azután a püspök 1859. decz. 13. hat főesperességet állított föl, melyek közül az orodi, pankotai, marosontúli és lippai érinti Aradmegye területét. Az első orodi prépost *Vinkler János* pécskai plébános lett¹⁾.

Aradvármegye 26 plébániája most négy főesperességben, az orodiban, pankotaiban, marosontúliban és a lippaiban, van elszórva. Megalakításuk első általános nehézségei ösmeretesek²⁾. — Sok tanulság rejlik azonban a plébániák külön történetében is, úgy, hogy erre valamivel részletesebben kell kiterjeszkednem³⁾

A törökök kiűzetése után Boros-Jenőn 1702-ben s Aradon 1705. táján *Preisler* Ferencz ferenczrendi szerzetes buzgóságából keletkezett egy-egy várplébánia. A plébánosnak amott »Vöstungs Caplon« vagy »Capellanus praesidii« volt a neve⁴⁾. Emitt a capistranoi szent ferenczrendiek végezték a lelkészek tennivalóit, de nem kizárólag, mert az illető városok plébánosainak hatósága a katonákra is kiterjedt; ezt bizonyítják Aradon az 1716—1741-ig⁵⁾ s Borosjenőben az 1735—1746-ig terjedő anyakönyvi bejegyzések, melyek szerint a városi plébánosok a katonák családjában is eskettek, kereszteltek és temettek. Jenő várában kétségtelenül még az istentiszteletet is ugyanazon rozoga templomban, az egykori mecsetben végezték egészen 1745-ig, midőn a vár jellegével együtt a katonai plébánia is megszűnt. Aradon *Preisler*, ki 1726. okt. 4. tartotta aranymiséjét, *Nádasdy* csanádi püspöktől bevezetve, elősmerte ennek hatóságát még 1729. is; e hatóság azonban vitás volt a csanádi s erdélyi püspök közt. 1748-ban *Gradiskay* György ferenczrendi várplébános magának kezdte követelni a Ráczváros hívei fölött való lelki hatóságot. 1752. aug. 18. azonban *Hrabovszky* László kamarai praefectusnak azon érvelését fogadta el a kamara, mint kegyúr, hogy a határörvidék megszűntével megszűnt a várbeli plébánosnak a Ráczvárosban gyakorolt hatósága is, mire *Engel* csanádi püspök szept. 11. csakugyan ez értelemben döntött. 1781-ben a *Bold*, *Szűznek*, mint az angyalok királynéjának tiszteletére szentelt templomukból az új várban épített kéttornyú szép új templomukba és kolostorukba költöztek át a ferenczrendiek, kiket *Krisztovich Imre* csanádi püspök 1781. május 21. azonnal megerősített a várórségre kiterjedő plébániái jogukban. 1789-ben szent *Józsefről* nevezett társházukat, melyben 10 áldozó pap s egy fráter működött, a plébániával együtt a hadügy-miniszterium vette át s annak hatósága alatt állt egészen a plébániának 1861-ben történt megszüntetéséig⁶⁾.

E két megszűnt plébánia kivételével a többi mind a csanádi egyházmegye hatósága alá tartozott; és pedig, régiségök sorrendjében, a következők:

1) *Radna* plébániája a török hódoltság korában alakult újra s az egyetlen, mely Aradban túlélte a hódítás korát. Temploma azonban 1681.

¹⁾ *Schem. Csanádiensis*, 7. és 114. *Tört. Adattár*, I. 152—6. — ²⁾ *Márki*, Arad Tört. II. 306—7. — ³⁾ Mindenesetre bővebben, mint azt a Schematismus teszi; e végből a legtöbb plébánia kéziratos historia domusát s a Történelmi Adattárban csonkán maradt pléb. monographiákat használtam. A plébániák részletes történetének megírása iránt *Desszeffoy* Sándor csanádi megyés püspök már intézkedett. — ⁴⁾ 1736-ban *Bauer Gáspár* minorita, 1737. *Butkovics Simon*, 1740. *Ágoston atya*. — ⁵⁾ Erről Aradvárosa 1748. szept. 14. és *Baillon F. János* újaradi esperes 1752. júl. 21. külön bizonyítványt állított ki. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 45—47., 261—4. *Rupp*, III. 65. *Tört. Adattár*, II. 208. *Bél*, Com. Arad. (Kézirat). Arad leírásában.

leégett s a bosniai capistranoi ferenczrendiek, kik a Maros vidékén mint missionariusok is érdemeket szereztek maguknak, elszóródtak. Fedélzetét a karloviczi béke után Mihály atya († 1700.) igazította meg. Pissin Pál, Illegrádi Mihály, Volics János, Marsó János és Benkovics Ágost a kurucz időkben gyorsan váltakoztak a lelkipásztori hivatalban. Ők tették zárandoklatok helyévé Radnát s ők kezdték följegyezni 1707. óta a csodákat. Folytatták a följegyzéseket 1710—1722. közt Vimcsanin András, Buganovics Mihály, Ivanovics Antal, Sarajevo Péter és Petrieovics Pál. 1717-től kezdve az anyakönyveket is szorgalmasan vezették. Novoszelic István, ki 1722. szept. 6.-án lett lelkipásztor, azonnal gyűjtést indított a roskadozó templom megújítására és kibővítésére. Salbek Máté sószállítási biztos fát, Edelspacher pedig téglát, vasat s egyéb anyagot adott az építéshez, melyel 1725—27. közt el is készültek. A főoltárt, Szűz Mária tiszteletére, ez utóbbi, a Paduai szent Antal és Nep sz. János tiszteletére rendelt két mellékoltárt pedig, saját költségén, Salbek állította. A búcsújárások növekedése következtében ez a templom is szűknek bizonyulván, *Abramovics* Balázs guardián és plébános gyűjtést indított egy új és díszes egyház építésére. Ennek alapkövét 1756. június 7.-én *Rossi* Kelemen kanonok, *Salbek* Jakab bánsági tanácsos és *Bacsin* Jeromos guardián s nagy tömeg jelenlétében helyezte el¹⁾ Maga a királyné pedig

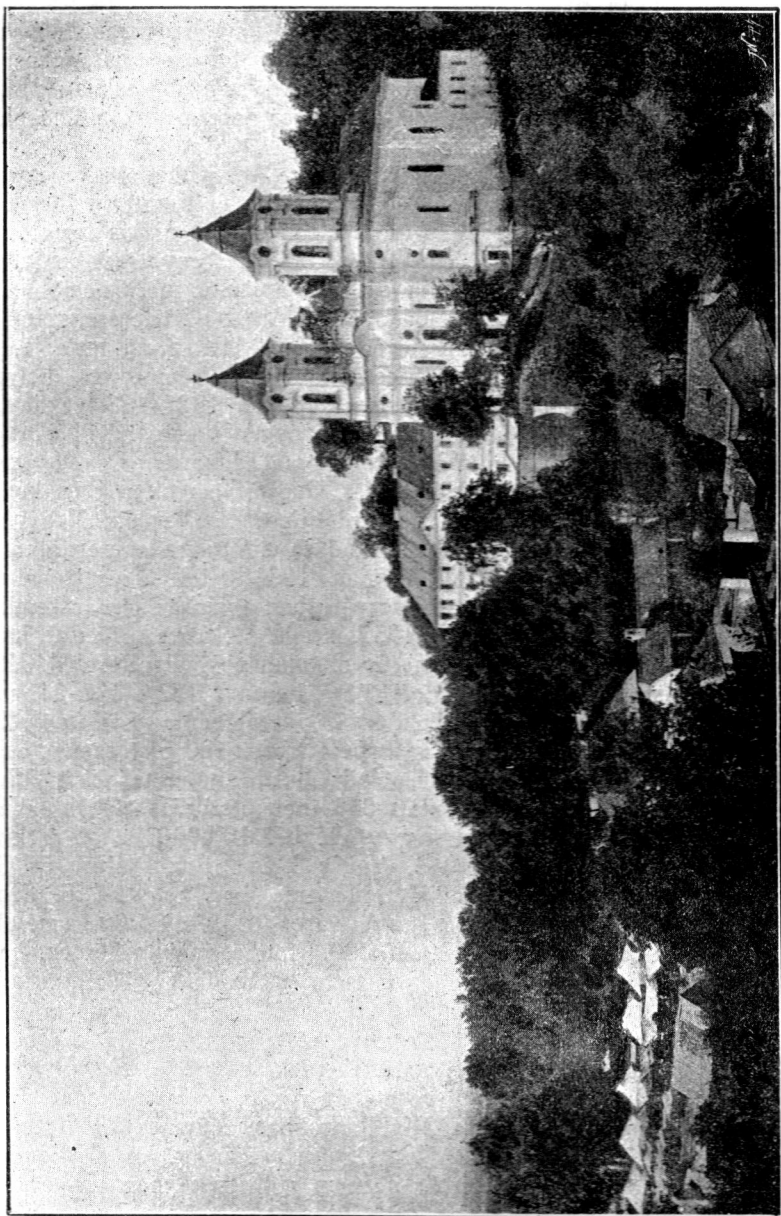
1759-ben egy sajátkezelével hírmzett misemondó ruhát ajándékozott az új templom számára. Az építéssel 1767-ben készült el *Vogl* Károly, mire jún. 8.-án, pünkösöd hétfőjén, *Engel* Antal csanádi püspök fölszentelte a templomot, melybe 12,000 főre rugó néptömegtől követve, saját maga vitte át a régi kegyképet. A réginek helyén széles hegyháton álló templom homlokzatát két torony ékesíti. Maga a templom 67 $\frac{1}{2}$ m. hosszú, 15m. széles és belül 20 $\frac{3}{8}$ m.

magas. Két sekrestyével, két oratoriummal s nagy karral van ellátva. Az ezüst keretű Mária-képet a főoltár fölé helyezték el, s még hat faoltárt emeltek Keresztelő sz. János, Nep. sz. János, sz. Ferencz, sz. Anna, sz. Márton és a Szent-Kereszt tiszteletére. Magát a keresztet csak 1778 jún. 27. tették föl a két toronyra, melynek legnagyobb (537 fontos) harangját *Hammerschmidt* József öntötte²⁾. — 1781-ben, a templom pusztulásának százados évfordulóján, ezzel a fölírral ékesítették a szentély homlokzatát: »COPIA CENTENAE TESTATVR LATA TABELLAE. VOTA GENITRICI NATVM HIC SVBSCRIBERE VELLE«. Az altemplomot csak 1783. szept. 10.-én kezdték használni sírboltnak, midőn először *Gerner* Gáspár lippai sótisztet temették oda. A templomot már 1805. újítani kellett³⁾.

Papsso Dániel, ki 1818-ban lett guardián, újabb gyűjtést indított a templom belsejének díszítésére. A faoltárok helyett kőből valókat állíttatott, két nagy kőlépcsőt építtetett a templomhoz, 24 fogású orgonát vásá-

¹⁾ Az alapköv felírata a radnai protocollumban, 34—37. l. — ²⁾ Ez 1818. okt. 3.-án megrepedt. 1807-ben egy 256 s egy 131 fontos harangot, 1808-ban pedig egy lélekharangot szereztek. 1819-ben több mint 5000 forint költséggel 2 harangot (egy 815 s egy 1435 fontosat) öntettek, melyek ápr. 10. szóltak először. A templom szükségleteinek fedezésére a bejövő ajándékokból 1784-ben 1826 frt 8 kr. értékben 53 $\frac{1}{2}$ s 1810-ben 23 font 24 lat ezüstöt váltottak be. — ³⁾ Ezt a következő felírat örökíti: LIGNEA ABHINC LUSTRIS VIGINTI SEPTA DUOBUS | DAMNATI HIC VOTIS SAXO EREXERE CLIENTES. | Renovata 1805.

rott, 1826-ban alapjából újra rakatta a kolostor déli szárnyát s az egész telket kőkerítéssel vétette körül. A templomot azután 1820. április 9-én maga a hercegprímás, *Rudnay* Sándor szentelte föl, minek emlékére a

A radnai templom és kolostor.

húsvét után való harmadik vasárnap évenként megülik Radnán. Azt az aranykoronát, melyet a prímás ajándékozott a kegykép díszítésére, Kőszeghy László csanádi püspök 1820. június 27. helyezte el; 1827. június 19-én

azonban sok egyébbel együtt ezt is elrabolta Gersner Ignác, 26,862 frt 55 kr. kárt okozván a konventnek; harmadnap múlva azonban, 6 gyertyatartó kivételével, mindent megtaláltak nála. Az újabb adakozások sorát már okt. 31-én megkezdte Nopcsa Elekné (Naláczy Borbála), egy 300 aranyra becsült s 11 nagy rubinnal és 40 briliánnal ékesített aranykeresztet ajándékozván a templomnak. Ez azóta is folyton gyarapodott műkincsekkel, melyek közt legmeghatóbb *Roskovics* Ignác főoltárképe. A plébános-guardiánok egészen az ötvenes évekig, Pappó halála (1830. május 11.) után Szép László, Nemes Ágost, Tanos Jusztin, Jakab Theophil, Vuics Dávid és Gyarmathy Anicetus voltak¹⁾.

2) *Arad* plébániája 1702-ben alakult meg. Az a kápolna azonban, melyet *Höflich* Kamill minorita a Németszárosban építtetett, a szerény paplakkal együtt leégett 1707. július 16.-án. 1710-ben új kis templomot emeltetett *Höflich* s hozzá 1725. egy 16 m. magas tornyot ragasztatott. Már 1747 bővíteni akarták a minoriták ezt a templomot, mely nem fogadhatta be többé a katolikusokat. A páduai sz. Antal tiszteletére szánt új egyház alapját *Engel* Antal csanádi püspök 1751. ápril 3.-án tette le, az egész azonban csak 1761-ben készülhetett el, míg a régi torony helyett *Hoffer* József és *Fett* Nándor aradi mesterek csupán 1821—23. rakhattak újat s azt 1823. júl. 13. magyar s július 20. német ünnepélylyel avatták föl. A 37 m. hosszú s 23 $\frac{1}{2}$ m. széles templomot *Jenovay* Egyed aradi mester tervezte; az asztalos munkák *Pigler* Jánostól, az oltárok és képek *Schissler* Nándortól s a szobrok *Eberhardt* Ferencztől valók. Nagybbszerű művet a várparancsnokság akadékoskodása miatt nem lehetett alkotni. A templom kriptáját 1769. nyitották meg s 1831-ig 98 egyént temettek bele. Mivel a plébániai hatóságot a Rácsvárosban a várbeli ferenczrendiek is követelték, *Engel* csanádi püspök 1752. szept. 11. akkép döntött, hogy a Rácsvárosban is a minoritákat ösmerte el plébános-helyettesekül. Közben más kápolnák is emelkedtek Aradon²⁾. I. *Ferencz* 1834. jún. 24. már meghagyta Arad városának, gondoskodjék külön plébánia felállításáról s a terveket és költségjegyzéket mutassa be *Orczy* kir. biztosnak³⁾, mire 1846. decz. 14. *Lonovics* csanádi püspök is buzdította a tanácsot. Mivel a hívek száma 1777-től hetven év alatt 2434-nek ötszöröse lett, a tanács 1847. ápril 28.-án ki is jelentette, hogy e végből 100,000 pengő forintot kíván fölvenni a vallásalapból s 1848. január 8.-án *Séga*, *Poltura* és *Gáj* külvárosokat jelölte ki az új plébánia területéül, úgy, hogy az új plébános nov. 1. meg is kezdte működését. A város 1855. okt. 30. ismételte ajánlatát s följajnlta e czélra azt a 40,000 frtot is, melylyel a cs. hadsereg 1849. évi élelmezéséért a megye tartozik Aradnak; önkéntes adakozások útján pedig 31,000 frt gyűlt egybe. 1858. jan. 30. már a kormány is helybenhagyta a lelkészség tervezetét; az osztrák vallásügyi minisztérium azonban 1860. nov. 5. izléstelennek jelentette ki s elvetette *Herzig* bizánczi stílusú templom-tervezetét s újnak készítésére az aradi születésű *Lippert* Józsefet ajánlotta. Mivel azonban a tanács 1857-ben az uralkodó-pár kigyósi fogadtatásának költségeire pazarolta el a templom alapját, azóta, ha többször felvetették is, nem oldhatták meg a kérdést.

¹⁾ *Protocollum conventus Radnensis 1738-tól maig.* I—II. *Fuics*, *Gesch. des Gnadenbildes der seligsten Jungfrau zu Radna.* (Buda, 1857.) *Hazai Tudósítások.* 1820. I. 250. *Köszeghy* püspök beszéde 1820. s a primás válasza, aradi Vásárhelyi-könyvtár, 2642. (régii) szám, 235—240. I. — ²⁾ Ezeknek jegyzéke s rövid története *Lakatosnál*, II. 48—52. — ³⁾ *HTT.* 1834., 18,638. sz.

Így még most is csak helyettes plébánosa van Arad városának, hol a róm. katolikusok száma több mint 18,000, odaértve az 5 leányegyházat is. 1702—1895-ig a minoriták közül 49 plébánoshelyettese volt Aradnak¹⁾.

3) *Boros-Fenő* plébániája 1702-ben keletkezett. A jobbadán aradi minorita administratorok, úgy látszik, ugyanazt a török mecsetből átalakított templomot használták, hol a várórség káplánja is misézgetett. Hiszen a török kiűzetése után a jenei reformátusok harangjait is az aradi várba vitték²⁾. Csak a vár felhagyása (1745.) után 1746. decz. 2.-ától nevezik Koller Pált jenei parochusnak; de még ő-utána is volt 5 ferenczrendi kiségitő Radnáról, sőt Szegedről is. 1702-től 1895-ig 34 plébános nevét ösmerjük³⁾. Az anyakönyveket 1735 óta vezetik s ezekből kitűnik, hogy a plébános katona-családból valókat is keresztelt, esketett és temetett s a plébános hatósága kiterjedt Boros-Sebesre, Buttyinra, Déznára, Monyászára, Apatelkére stb. is. A templom sírboltjába 1737. május 4. kezdtek temetni, különösen tüzér-katonákat. Oda temetkeztek Jenő új földesurai, az Atzélók is, kik sokáig nem gondoltak újabb templom építésére; pedig 1797—1807. közt e célra maguk közt már 2050 forintot gyűjtöttek a katolikusok. Csak Atzél Sándor özvegye, Ottlik Anna építtette föl a rég óhajtott templomot, melyet azután 1858. aug. 20. szent István tiszteletére szenteltek föl s idehozták át a régi mecsetből az Atzélók s az aradi vértanú, gróf Leiningen-Westerburg Károly hamvait is⁴⁾.

4) A *zarándi* plébániát 1725-ben gr. Consbruch Pál aradi főispán alapította s a Szűzanya tiszteletére kápolnát is építtetett. Első plébánosa Stingini *Budigna* Antal József. 1728-ban Frater Gebel Vilmos a gróf káplánja. Csakhamar a modenai herczeg, majd Bibics Jakab aradi alispán lett a hely kegyura. Ez időszakban ezek a plébánosok: 1736. Fejk Márk ferenczrendi, 1743. Ucz Imre minorita, 1744. Hajduk Mózes, 1745—1748. Buisson F. János, ki csakhamar újaradi esperes lett; 1748. Hellebrandt Ferencz, 1750. Thot Juvenál ferenczrendi, 1751. Szentpétery Dávid kegyesrendi; az utolsó plébános (1751—3.) Hinteraiter József. Ez utóbbiak jobbadán csak Bibics szentannai birtokáról jártak ki s közben más szerzetesek is többször kereszteltek, eskettek és temettek. Az 1726—53-ból meglevő anyakönyvek szerint 74 keresztelés, 26 esketés és 61 temetés történt Keresztelni Tauczról, Nadabról, Erdőhegyről és Szent-Annáról is idejártak.

¹⁾ *Ráts* Jeromos, Az aradi t. p. minoriták tornyára a szent keresztnek föltétele. Egyh. beszéd (a templom érdekes történetével) 1823. júl. 13. Arad, 1823. K. 8r. 29 lap. Az aradi minoriták három törzskönyve alapján közli a plébánia történetét *Lakatos*, II. 41—56., hiányosabban *Rupp*, Magyarország. helyr. tört. III. 56—65. és több pótlással *Tört. Adattár*, I. 156—185. A plébánosok névsora Lakatosnál, II. 53—4., csupán Lekics Antal maradt ki 1734-ből. Lakatosnak, a történetíró plébánosnak halála (1881.) után Jánosy Demjén, majd Révfalvy Manó lett a plébános-helyettes. — ²⁾ *Földm.*, I. 111. — ³⁾ Ezek a következők: 1702. Szuhetz Antal, 1706. Mirovich Ferencz, 1708. — ? Lajos, 1710. Frankolnhitz Jakab minoriták; 1715. Jovánovics Antal, 1718. Bernákovics István, 1723. Huttner Antal ferenczciek; 1724. Lekics Antal, 1725. Burkori Simon, 1733. Kuscher Jakab minoriták; 1735. Ágoston atya, 1736. Bosnyákovics Ambrus, 1737. Pascha Gillaris ferenczciek; 1740. ismét Lekics Antal, 1741. Evetovics Ferencz és okt. 1. óta Jellinek Coelestin minoriták; 1746. Váczy Antal ferenczrendi; még azon év decz. 2.-ától fogva Koller Pál, mint már valóságos plébános; 1771. ápril 27.-től Farkas András, 1775. Nagy Pál; 1781-től mint helyettesek Schwarz Fülöp, 1782. Gyurosovics Bonaventura, 1797. Szabó Anzelm radnai s 1800. Tószeghy Ipoly szegedi ferenczrendi; 1804. Farkas György, 1805. Müller Jakab, 1814. Ulehlay Bernát, 1829. Tyapay János, (és még két helyettes: Brassay József szentannai káplán és Butsek Bennitus minorita); 1830. Fellegi István, 1858. Pfeiffer József, 1867. Brand József és 1868. ápril 1.-től Hofbauer László. — ⁴⁾ *Protocollum parochiae B.-Jenöviensis és az anyakönyvek. Tört. Adattár*, II. 110—129., 147—181. és 195—213.

— A plébánia 1753-ban szűnt meg, illetőleg beolvadt a szentannaiba¹⁾. 1805-ben lerombolt kápolnájának két kis harangját Zaránd bérlőjétől, Edelspacher Zsigmond alispántól a pankotai katolikusok vették meg²⁾.

5) *Tótvárad* plébániája kincstári területen ugyanezen időtájban (1725) keletkezett; b. Falkenstein csanádi püspöknek azonban még 1733-ban is kérnie kellett az uradalmat, hogy mintegy ezer forintot adjon templom és paplak építésére³⁾. A plébániát 1751-ben Soborsinba helyezték át⁴⁾.

6) *Elek* plébániáját b. Haruckern György alapította s kis templomát is ő építtette Szűz Mária fogantatásának tiszteletére. Első plébánosává 1734. ápril 30. a felső-pfalzi származású Hollinger Antal Jánost nevezte ki⁵⁾, kit a csanádi püspök azonnal beigtatott, május 8. azonban a váradi káptalan ez ellen oly czímen tiltakozott, hogy Elek a gyulai plébános hatósága alá tartozik. Ez a villongás 1737 az egri szentszékkal is megindult. Már 1734. aug. 16. letették a plébánia-ház alapját s 1735. szept. megáldották a szent Péter és Pál tiszteletére öntött 28 fontos harangot is. 1778-ig sok leányegyháza volt Eleknek, úgy, hogy állandóan 4 káplánt kellett tartani; ekkor azonban többet a kisjenői plébániához csatolt Lovász Mihály jószágigazgató; utóbb pedig Gyulavarsánd s Nagy-Pél is elszakadt. Ellenben 1778. óta esperesség székhelye volt Elek. A mostan álló templom alapját 1796. július 3. tették le s az építést, a kereszt föltételével, 1800. szept. 27. fejezték be. A templom négy harangját a püspök 1803. szept. 12.-én, a kálváriát 1804. ápril 6. s a Szentháromságot ábrázoló fő oltárképet 1816. máj. 6. áldotta meg. Wenckheim Ferencz 1819-ben megújította a templomot, melyet 1824-ben órával is elláttak⁶⁾. 1824. két leányegyházban, Medgyesen és

Gy.-Varsádon és fölszenteltek egy-egy templomot. Az egyházközség anyakönyvei 1734-ben kezdődnek.

7. A *gyoroki* plébániát 1736-ban Edelspacher Zsigmond alapította. Anyakönyvei 1756-tól vannak meg. Templomát 1779-ben Edelspacher Mátyás özvegyének, Kacsamágh Erzsébetnek költségén kezdték építtetni s 1781-ben szentelték föl. Hasztreiter Antal gyoroki kádár, ki 1823. okt. 19. hunyt el, a kath. templom oltárára 2000 forintot s a plébániának egy 1000 frtos szőlőt hagyott⁷⁾. Hozzátartozik *Új-Paulis* is, hol 322 katolikus részére 1879. csinos kápolna épült Szent-Márton tiszteletére.

8) *Szent-Anna* plébániáját 1742-ben Bibics Jakab alispán alapította. A templom alapkövét Majer Gábor csanádi püspökhelyettes 1747. június

¹⁾ Liber baptisatorum, confirmatorum, coniunctorum et pie in Domino defunctorum pro tempore ecclesiae Zarandiensis, 1725—1753. Kézirat a sz.-annai plébánián. — ²⁾ Hist. domus eccl. Pankota. — ³⁾ *Tört. Adattár*, II. 39—42. — ⁴⁾ *Schem.* Csan. 126. — ⁵⁾ Plébánosok: 1734—40. Hollinger János, ki ekkor hazatért a Pfalzba; 1741—59. Aigner Miksa (haláláig); 1760—2. Modniczky Sámuel ferenczrendi; 1762. márcz 4.—1765. Ribits Mihály; 1765. okt. 1.—1780., midőn csanádi kanonok lett, Sauer Ignác Antal, 1778-tól esperes; 1780. okt. 29.—1785. május 31. (haláláig) Mutz Ernő; 1785. jún. 1.—1792. (midőn csanádi kanonok lett) Fodor X. Ferencz esperes; 1792. szept. 14.—1819. szept. 16. (haláláig) Sütti János esperes; 1819—1875. jan. 6-ig (haláláig) Szál Antal, ki németül halálakor sem tudott jól; 1875—1888. május 30. (haláláig) Bayer Károly. 1888-tól Dr. Kramp János. — ⁶⁾ Protocollum historiae parochiae Elekiensis complectens. — ⁷⁾ *Schem.* 104. *Hasai Tudósítások*, 1823. I. 339. Plébánosai közül említhető Kis Mihály († 1854.), Kornis József, Varga Ferencz (Szeged monographusa), Horváth (Horovitz) Lipót és Pálya József.

24. tette le s az egyházat 1748. július 26. már föl is szentelte Stanislovcics Miklós csanádi püspök, ki a 4 új harangot is megáldotta. Bibics 32 Salvator-ferenczrendit akart letelepíteni Szent-Annán, kik közül 3 a lelkészi tennivalókat végezné. A kormány jobban szerette volna ugyan, ha világi plébánost és káplánt szerez oda, Bibics azonban 1750. november 11. a kegyesrendiekkel szerződött s 1751-ben ismételt kérelmére a rend először Bíró Dávidot, majd Fontani Edét s Koricsánszky Márkot küldte plébános-helyettesül; mint rendes plébánosokat azonban csak 1756. szept. 18. ismerte el őket a püspök, ki Szent-Annán 1761. augusztusában bér-mált először. Az anyakönyveket 1748. december 28.-tól ferenczrendiek, 1751—1788. kegyesrendiek vezették. Ekkor (1788. július 31.) II. József a kegyesrendieket Temesvárra helyezte át s a plébániát is elvette tőlük. A kegyesrendiek még a templom fölszereléseit is magukkal vitték, úgy, hogy e miatt a szentannai katolikusok 1789. aug. 30. panaszkodtak is a püspöknél. Plébánosnak 1790. elején a kegyesrendiek jelölték ki Risinger Márton világi papot; Aradvármegye azonban 1790. aug. 12.-én a kegyesrendieket kívánta vissza s megjegyezte, hogy a piaristáknak nincs kegyúri joguk, tehát külön plébánost sem küldhetnek Szent-Annára. — Egyelőre azonban ferenczrendi és minorita szerzetesek végezték a teendőket és Kurtz Egyed csak 1791-ben nyitotta meg a rendes lelkészek sorát¹⁾. 1858. a nagy tűzben a templom is leégett s helyébe 1868. emelték a mostani díszes egyházat 3 hajós román modorban, minden hajóban egy-egy oltárral. A főoltár fölött szent Anna képe függ. A templom előtt álló Szentháromság-szobrot Ferkula Antal és felesége 1888-ban emeltette²⁾.

9) *Szent-Márton* plébániaját Haruckern Ferencz 1750-ben Szent-Márton tiszteletére alapította, deszkából összerótt kis temploma helyett azonban csak 1756-ban építtetett újat s ebben 1757. szentelték föl a főoltárt. 1762-ig csupán helyettes-plébánosok voltak; az első rendes plébános 1762—1785. (haláláig) Singhoffer József esperes és tiszt. kano-nok³⁾ s 1777. az ő idejében épült a lelkész lakása. A templomot 1826. újították meg. Új torony építésére csak 1834. került a sor. E plébániából vált ki 1836. a kis-iratosi és 1845. a simándi. A templom főekessége Dürer Albrechtnek Krisztus fölfeszítettését ábrázoló képe, melyet gróf Wenckheim Anna 1842-ben ajándékozott. A helység magyarítására leg-többet tett *Wieland* János (1826—1864), ki 1833. behozta az iskolába a

¹⁾ 1748—51. Schmidt Antal, Túry Gotthard és Fr. Accursius ferenczrendiek; 1751. Bíró Dávid és Cosa Jakab; 1752. Fontani Ede; 1753—9. Vavrik Ödön; 1760—2. Kátsor Keresztély; 1763—6. Szepesy Vazul; 1767—74. Cosa Jakab; 1775—7. Petrik Keresztély; 1778—81. Promberger Lukács; 1782—4. Lengyel Félix; 1785—7. Bielek László; 1788. Szómy Lajos, az utolsó kegyesr. plébános; 1790. Ginthner Bálint minorita és Dugovics Fidél ferenczr., 1791—9. Kurtz Egyed; 1799. Varjú Viktorin; 1800. júniusáig Falk Pál; 1800. jún.—1801. Egyed Ferencz; 1802. Gressel József; 1803—28. Schuller Ferencz; 1828. Somogyi József esperes; 1829—1835. Mihálkovicz Lajos; 1835—1849. (midőn magyar érzelme miatt elfogták) Pfeifer József; 1850—70. Hegedűs Pál; 1870—1. Weber Agoston; 1871. május 1.-től Orth József. — ²⁾ Szentannai anyakönyvek. *Pfeiffer*, A temesvári gymn. tört. 11—36. *Aradm. jk.* 1748., 1786. és 1790. *Merkur von Ungarn*, 1787. 273., 410. — ³⁾ Utódai: 1785—93. Schmidthoffer János, kit megfosztottak plébániájától; 1793. nov. 11.—1826. Maros György (1820-tól esperes, 1826. csanádi kanonok; † 1838. mint nagyprépost); 1826. decz. 11—1864. jún. 30. *Wieland* Ferencz; 1868. nov. 16.-tól Hunyady János.

magyar nyelvet s a templomba a magyar éneket. Félmise előtt németül, azután magyarul énekeltek. 1834-ben a Mária szobrát vivő leánykákat is magyar ruhába öltöztette. 1850. febr. 13. megülte a plébánia felállításának százados emlékűnépét¹⁾.

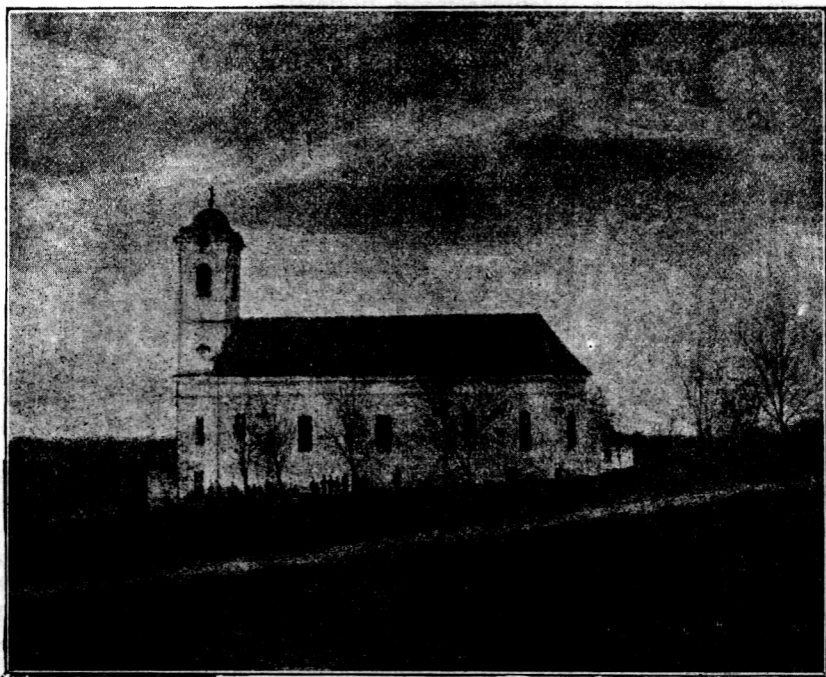
10) *Soborsin* plébániája voltaképp a tótváradinak áttételéből keletkezett 1751-ben; 1784-ig vezetett anyakönyveit azonban a lázadók a számadásokkal együtt elégették²⁾, a szent Anna nevét viselő kastélybeli templomot pedig megszenteltelenítették, az oltárokat, keresztlő-medenczét, orgonát, padokat, toronyórát összetörték. A templomot és tornyot 1804. javíttatta ki b. Forray András s 1810-ben négyfogású új orgonával ajándékozta meg. 1812. szept. 8. újra kirabolták a templomot s elvitték egyebek közt egy ezüst kelyhét is; ugyanekkor azonban a bulcsi egyháztól egy sárgarézből való sz. olajtartót vásároltak, melyen tört betűkkel írva áll az egykori apátság neve, Bulcs. 1820-ban egy nagyobb harangot vettek, a kisebbet pedig átöntötték s a tornyot új órával ékesítették. 1828. azonban ideiglenes templomot kellett berendezni, mert a régit javították és csak 1836. okt. 10.-én áldhatta azt meg Lonovics püspök. E templom fő ékessége az a két síremlék, melyet Forray Zefírnek és b. Forray Andrásnak Ferenczy fejér márványból faragott s melyet 1837. okt. 2. falaztak be. A Bach-korszakban politikai okokból az aradi alsójáráshoz beosztott plébániát a püspök 1861. nov. 7.-én ismét visszatette a lippai esperességbe. 1868-ban a vámai (vinyesti) kápolnában kellett misézni, mert a kastély udvarán levő templom tornya ledőléssel fenyegetett. Valahogy helyreállították ugyan, de 1875. május 3. utoljára miséztek benne s ismét átmentek a vámai kápolnába, míg felépülhet az új templom, melynek alapkövét a piacon 1875. május 29.-én tették le. 1784—1894-ig hat plébános neve ismeretes³⁾; ezek közül Bády Hyacinth ferenczrendi 1881. január 9. itt tartotta aranymiséjét⁴⁾.

11) *Világos* templomát a régi kettőnek romjaiból 1753-ban Bohus Imre építtette föl s azt a Mindenszentek tiszteletére Nedves N. makói esperes áldotta meg. Kezdetben csak ferenczrendi administratorai voltak⁵⁾; első rendes plébánosa 1756. nov. lett az erdélyi *Sándor* Pál Antal⁶⁾. 1798—99. újra zsendelyezték a tornyot és templomot s 1810. jún. 19-ig szabályozták a plébános congruáját⁷⁾. 1834. aug. 21. leégett a templom s

¹⁾ Historia parochiae Szt. Mártonyensis. — ²⁾ Az anyakönyvek csak 1785. márczius 8.-tól fogva vannak meg. — ³⁾ Ezek: 1784—1800 (haláláig) Wagner Szaniszló; 1800—1831. aug. 31. (haláláig) Krolák Mihály Konrád minorita; 1831—5. Harrabay Pelegrin, minorita; 1835. május 26.—1854. Neszl Mátvás († Lippán, 1858. márcz. 14.); 1854. ápril 1.—1884. (haláláig) Bády Hyacinth, ferenczrendi. — ⁴⁾ Protocollum parochiae Soborsinis, I.—II. — ⁵⁾ 1753—4. Vojnics Brúnó; 1755. P. Accursius és Liszky Mátvás. — ⁶⁾ Világosi plébánosok: 1756—61. Sándor Pál; 1761—76. nov. (haláláig) Karberhoffer Vince; 1776—7. Zana Concordius radnai ferenczrendi; 1777. ápril 15.—1785. Foder X. Ferencz, esperes, a historia domus megkezdője; 1785. decz. 1.—1787. Somody Incze aradi minorita; 1787—1800. febr. 26. (haláláig) Schwarz József minorita; 1800—2. Falk Pál; 1802—1809. (haláláig) Filakovszky Mihály; 1810—19. (haláláig) Pajer József theol. tanár; 1819—1822. márczius 13. (haláláig) Jánosy József; 1822. nov.—1823. ápril 20. (haláláig) Mischel Ferencz; 1823—55. (haláláig) Hubert József; 1855. okt. 8.—1867. május 6. (haláláig) Dr. Krumm Antal gymn. tanár, kit ettől az állásától 1849. kinyomtatott forrad. s különösen a szeged-rókusai egyházban a keresztes-háború kihirdetésekor tartott beszédei miatt 1849. aug. 30. fosztott meg a csanádi szentszék; 1867. jún. 16.—1872. Pfeiffer József alesperes, több csanádi kanonok; 1872. szept. 30.—1882. ápr. 10. (haláláig) Zeidler Jakob tanár; 1882. négy hónapig Láng Mihály; 1882. június 29.-tól Horovitz (Horvát) Lipót. — ⁷⁾ A plébános fizetése a vallásalaphól 145, a földesúrtól 200 frt, házanként 30 kr. párber, 15 boglya széna, 15—15 köből tiszta búza, zab, kukoricza, 1 hízott disznó, 12 öl tűzifa.

elolvadt öt harangja. Elpusztult mind a 4 oltár, a szép szószék, keresztlőkút, a 8 fogású orgona; csak a szentséget, kelyheket s a ruhák egy részét menthették meg. Bohus János helyreállította az egészet; 3 oltár, az orgona, torony stb. az ő bőkezűségéből épült; kivüle különösen br. Dittrich József és felesége, Bohus Anna áldozott. Az új templomot 1839. május 5.-én áldotta meg Pfeiffer József szentannai alesperes. Az 1883. megújított templom új főoltárát 1885. május 16. szentelték föl¹⁾.

12) *Monyásza* plébániáját 1760. Bohus Imre, a modenai uradalom jószágigazgatója alapította. Templomát 1761. szept. 8. a Mindenszentek tiszteletére szentelték föl. Kezdetben csak curatia volt; első rendes plébánosa 1779—84. Grandics Adorján minorita²⁾; de pl. 1817—22-ig be

A világosi róm. kath. templom.

sem töltötték ezt az állást. 1822., 1844. és 1849. valamivel javították a plébános fizetését s 1860. gr. Waldstein Ernő rendbehozatta az elhanyagolt templomot, melyben július 15.-én fényesen megülték az alapítás századik évfordulóját³⁾.

13) *Glogovác*z plébániáját 1765. a kir. kamara alapította. 1756—66-ig a kis kápolnában aradi ferenczrendiek miséztek. Ekkor fölszentelték a Lovász Mihály buzgólkodásából fölépített templomot Nep. sz. János tisz-

¹⁾ Historia domus eccl. Világosiensis. — ²⁾ Utódai: 1784—92. Szabó János; 1792—1802. Berencsey Bódog; 1802. ápril 28—1808. Spérngay ferenczr.; 1808. aug. 21.—1811. Szlebarszky János; 1811—17. Juhász András; 1817—22. szünet; 1822—1835. decz. 7. (haláláig) Melkó József; 1835—44. Pusztay János; 1844-től Graff Vilmos, majd Scheidt Miklós. — ³⁾ Monyásza historia domus és Schem. 110.

teletére s 1770-től rendszeresen vezették az anyakönyveket is. Első plébános Cisper Ferencz volt; a másodikat, Grabacher Alajost († 1789. márcz.) II. József 30 arannyal jutalmazta azért, hogy buzgón fáradozott az új gyarmatosok lelki gondozásában. Temploma 1865. szeptember 13. leégett, de 1866. Csákányi Ágoston ménesi kincstári tisztartó buzgóságából újra fölépült s Bonnaz Sándor püspök még azon évben okt. 30. fölszentelte. Új díszes templomát viszont 1887. nov. 20. szentelték föl. Az Óthalom legdélibb részén levő Kalvária-kápolnát a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére (1852.) Schart Mihály, az országot mellett levőt pedig, melyet 1889. jún. 16.-án szenteltek föl s a Szentháromság szobrát Vormittag Magdolna és Schmalbach Mátyás emeltette¹⁾.

14) *Pécska* részére Lovász Mihály kamarai praefectus már 1755-ben kápolnát építtetett a Szentháromság tiszteletére s ebben ünnepnapokon minoriták miséztek. 1757. június 17.-én tette le az új templom alapkövét azon a helyen, hol a XIV. századbéli egyháznak már csak néhány köve porladozott²⁾. 1765-ig minoriták voltak az administratorok. Az első rendes plébános 1766. ápril 16. Péchy István lett, kit azután az egyházmegye számos kitűnősége követett; pl. Török Antal, ki utóbb csanádi püspök

lett³⁾. 1753. szept. 16.-án kezdtek vezetni az anyakönyveket, melyekbe 1880. aug. 19.-ig 5978 születés és 5918 halálozás van bevezetve. Folyton szaporodván a népesség, már 1844. lépéseket tettek nagyobb templom építésére, s 1847. a kéttornyú templom tervei is készen álltak, de csak 1884. szept. 17. határoz-

hatták el az építést. 1886. jún. 16. fogtak a régi templom lebontásához, aug. 1. kezdtek építeni az újat s azt 1887. nov. 13. már meg is áldotta Németh József csanádi püspökhelyettes. Az átmeneti gót modorban épült templom a vidék legszebb temploma. Hossza és toronymagassága 49 $\frac{1}{4}$ m., szélessége 13 m., a hajó magassága 14 m. 10 cm., 24 változatú orgonája, órája, harangjai, festményei aradi mesterektől valók⁴⁾. Egyik tornya a város védőszentjének, szent Istvánnak nevét viseli.

15) *Odvos* (Ottvos) katolikusainak számára már 1734-ben misszionariust kívánt küldeni a püspök; plébániát azonban csak 1768. alapítottak Odvoson. Forray András építtette templomát, melynek a Boldogasszony fogantatása tiszteletére emelt szentélyét már 1769-ben megáldották, az egész azonban csak 1774. készült el. Helyettes plébánosai a szerzet és

¹⁾ Historia domusa alapján Niedermayer János igazgató és Frank János plébános. Schem., 104. *Aradm. jk.* 1785—89. — ²⁾ Ezek közül egyet VETUS LAPIS ECCLESIAE fölírrattal be is falaztatott. Az új egyház alapkövének horgany-lemezén ezen vers áll: »Multis quae genuit, saeculis diruta ruinam | Aedes ante Deo vero sacrata triuno | Appulso Christi populo modo surgit in altum.« S utána a kor és vidék előkelőinek névsora. — Most az aradi lyceumé. — ³⁾ Plébánosok: 1766—1790. jan. 28. (haláláig) Péchy István; 1790. Török Antal; 1790. aug. 23—1809. Nagy Pál esperes; 1810. aug. 16.—1829. (haláláig) Nyéky János; 1829—1843. nov. 1. (haláláig) Györfy Antal esperes; 1844—1875. nov. 8. (haláláig) Vinkler János theol. tanár, utóbb orodi főesperes és apát; 1876. márcz. 29.—1892. ápr. 22. Dr. Szabados János theol. tanár, esperes, tiszt. kanonok; 1892-től Dr. Szathmáry Géza. — ⁴⁾ Pécskai historia domus és anyakönyvek. Váczy János és István: Emléklap a templom fölszentelésére (Pécska, 1887., 8r. 21 lap.) *Aradi Híradó*, 1884., 217.

özv. Forrayné közt 1836. nov. 6. kötött szerződés értelmében a **radnai ferenczrendiek** közül kerültek ki. Gyakran prédikált itt maga Vuics gardián is, ki az 1834 évi egyházunió eredményén felbuzdúlva, románul is megtanult s 44 görögkeletit csakugyan áttérített a róm. kath. hitre.

16) *Kisjenő* curatiáját 1777. a modenai uradalom igazgatója, Lovász Mihály alapította s 1778. ő építtette templomát is szent Mihály tiszteletére. Anyakönyveit 1781-től vezetik. A megye már 1782. kérte plébániává való átalakítását, de ez csak 1807-ben történt meg, midőn József nádor megvette Kisjenőt. Papjai a XIX. században Tószeghy Mihály, az arany-misés Lovászy Antal, id. Csiky Gergely, Govrik Sándor és dr. Szathmáry Géza.

17) *Új-Panát* temploma 1787-ben Loyolai sz. Ignác tiszteletére épült. 1789-ben a lakosok rendes plébánost kértek ugyan, de csak káplánt kaptak s kérésök csupán 1801. teljesedett, midőn Gyulay Ignác gróf vette meg a községet. Első plébánosa Blowszky András volt. Mostani plébánosa, *Muszkalay* János, pápai titkos kamarás, 1895. január 1. Csiklovabányán tartotta aranymiséjét.

18) *Pankota* káplánságát a kamara 1787. alapította, de csak 150 frtot adott a káplán eltartására, úgy, hogy Kern János ferenczrendi szerzetes, elégtelen jövedelme miatt, 1793. oda is hagyta állomását, melyet azután két menekült franczia (Oerker Fortunatus 1796—1800. és De Latre Lajos 1800—2.) töltött be. De Latre Kőszeghy 1800. márcz. 19. már egyenesen plébánosnak nevezte ki és kivette őt a világosi plébánia hatósága alól, Új-Pankota községe pedig ápril 20. megjavította fizetését, melyet 1804—8. közt ismételve emelt a kincstár is. 1806. márczius 5.-én tette le Radványi András csanádi kanonok a Mária mennybemenetelének tiszteletére rendelt templom alapját s az építéshez a régi apátság s temploma köveit bőségesen használták. A kész templomot 1807. okt. 29.-én Sütti János eleki alesperes áldotta meg. 1809. az új szószéket, szentségtartót s a b. Eötvös Ignác kam. alelnöktől küldött főoltárképet, 1811. a Loyolai Ignác s 1812. a Nep. sz. János tiszteletére készült mellékoltárt áldották meg. 1822. szept. 14. azonban leégett a templom a toronnyal együtt, melynek 3 harangja elolvadt. Azonnal újra építették s B. Dittrich Anna 1823-ban egy római Madonna-képet ajándékozott a főoltár számára, b. Dittrich József pedig 1828. toronyórát készíttetett, s 1849-ben Pichler János jószágigazgató kőkeresztet állíttatott a templom elé. 1809. márcz. 27. áldották meg a temetőben az apátság köveiből épült kápolnát (mely azonban 1736. elpusztult), 1809. május 9. a kálvária 3 keresztjét, 1840. január 20. a Dániel-család fogadalmi kápolnáját s 1858. szept. 19.-én a muszkai dombon épült új kálvária-kápolnát. A káplánságot Sulkovszky Lajos hg 1862. ápril 24. rendszerezette¹⁾.

19) *Buttyin* községben már 1780. volt egy kápolna. A sz. Antal tiszteletére rendelt fakápolnáját 1790. nov. 21. áldotta meg Foder Lőrincz

¹⁾ Protocollum rerum memorabilium ab exordio erectae capellae Neo-Pankottensis accurate conscriptarum. Pankotai lelkészek: 1787—93. Kern János, 1794—5. Schwarz József világosi administrator, 1796—1800. márczius 7. (haláláig) Oerker Fortunatus, 1800. márcz. 19.—1803. De Latre Lajos, 1803. jan. 6.—1804. Bruttman Béla, 1804. nov. 1.—1815. aug. Téglásy Alfonz, 1815. szept. 9.—1817. márcz. 24. (haláláig) Mészáros János; 1817. okt. 4.—1836. jan. 29. (haláláig) Grosz János; 1836. febr. 1.—1849. ápr. 30. (haláláig) Pálffy János; 1849. május 1.—1850. Riffel János; 1850—1. Killer Frigyes; 1851. nov. 10.—1890. (haláláig) Dr. Magyar Alajos, theol. tanár, esperes és apát.

eleki esperes-plébános és először Gubanóczy János szentannai kegyesrendi pap misézett benne. Ez a káplánság 1807. lett plébánia. Templomát, melyet Nep. sz. János tiszteletére 1818. a Bök-pataknál építtetett a kincstár, Maros György eleki esperes és szentmártoni plébános áldotta meg, s 1853. javították újra¹⁾.

Aradvármegyében tehát, hol a török hódítás korában csak a radnai barátok missionariuskodtak, a XVIII. században már 21, sőt az aradi g.-kath. plébániával együtt²⁾ 22 középpontja volt a róm. kath. hitéletnek. Ezekhez a XIX. században még a következő 7 járult: 20) *Simánd*, melynek káplánja 1783. Kern N János volt; lakosait már 1789. ápr. 5.-én botoztatással fenyegette a vármegye, ha temlomba járni nem akarnának³⁾. Szűz-Mária tiszteletére épült templomukat csak 1811. avatatták föl s ebbe a szentmártoni káplánok jártak misézni, kik 1835-től Simádon külön anyakönyvet vezettek. Plébániává azonban csak 1845. okt. 19.-én emelték. Első plébánosa Major Ferencz, négy éven át szentmártoni káplán⁴⁾. 21) *Almás-Kamarás* vert falú, nádas tetejű imaházát 1847. febr. 1.-én avatta föl Szál Antal eleki esperes s plébánosa, Babarczy Ferencz, február 4. kezdte meg működését; a lelkeség azonban csak 1847. júl. 1. vált teljesen külön Elektől. Új templomát Ursits Lipót aradi építész készítette s azt szent Vendel tiszteletére 1865. okt. 20.-án szentelték föl. A szomszédos Nagy-Kamarás katolikusai már 1847. május 26.-án kérték a püspököt, csatolja őket Bánkúthoz, mivel ők is magyarok, míg az almásiak németek. 1859. jún. 7. külön plébániáért folyamodtak s e végből ki is javították 1841. emelt imaházukat. Kívánságuk csak annyiban teljesült, hogy ezentúl vasárnaponkint náluk is tartottak istentiszteletet. Új, csinos templomuk alapkövét 1883. május 16. tették le⁵⁾. — 22) *Bánkút*, 1844. nov. 20. telepített kertész-község, lelkeséért már 1845. aug. 26. folyamodott, s decemberben meg is kapta Nagy Antal eleki káplánt. Szent-István oltárképét több egyh. fölszereléssel együtt Salbekné adta. 1852-ben a község teljesen elzüllött s a plébániát az almásihoz csatolták⁶⁾. 23) *Székudvar* parochiája 1853-ban keletkezett. Anyakönyvei 1857-től vannak meg. Mária mennybemenetelének tiszteletére 1867—8. épült templomát Bonnaz püspök 1869-ben áldotta meg. A temető-kápolnát gr. Wenckheim József emeltette. — 24) *Csermő* curatiáját 1854. Faschó József aradmegyei törvényszéki elnök alapította s ő építtette az 1854. május 28. szent József tiszteletére rendelt templomot is⁷⁾. — 25) *Fakert* 1856. óta külön plébánia; anyakönyveit azonban már 1855. óta vezetik. Szent Vendel nevére épült egyházát 1875. szentelte föl Bonnaz püspök⁸⁾. — 26) *Gyulavarsánd* curatiáját 1865. br. Névény Sándor alapította, ki Wittner Lajost már 1852—62. mint udvari káplánt tartotta kastélyában, abban a templomban, melyet sz. Anna tiszteletére b. Névény Elek még 1822. építtetett.

¹⁾ Buttyini historia domus, Protocollum visitationis canonicae és *Tört. Adattár*, II. 403—7. Buttyini káplánok 1780—1807-ig: Kovalovszky Béla minorita, Kozma Elek ferenczr., Gubanóczy János kegyesr., Bartha Gábor és Boros László ferenczrendiek; plébánosok: 1801—12. (haláláig) Boros László, 1813—5. Kelemen János; 1815—1817. ápr. 14. (haláláig) Bona József; 1817—43. Pavelka Pál; 1843—51. Lendvay István; 1852. Nagy Antal; 1853—65. Weitersheim Rudolf; 1865—1880. Brunner Károly; 1880. decz. 1. óta Szirmay János. — ²⁾ L. erről *Márki*, Arad *Tört.* II. 421—2. l. — ³⁾ *Megyei jk.* 1789., 997. — ⁴⁾ *Schem.* 135—6. Eleki hist. parochiae, 19. — ⁵⁾ *Tört. Adattár*, I. 12—23. és *Alfold*, 1883., 114. sz. — ⁶⁾ *Tört. Adattár*, I. 23—35. — ⁷⁾ *Kornis* József, Emlébeszéd a csermői templom felszentelése alkalmával. Arad, 1854. 8r. 20 lap. *Pesti Napló*, 1854., 130. sz. — ⁸⁾ *Schem.* 103.

Anyakönyveit 1852. Wittner kezdte vezetni¹⁾. — 27) *Medgyes-Bodzás* kertészközséget Bonnaz püspök 1871. nov. 8. kivette Kétegyháza hatósága alól s első plébánosává Csikós Sándort († 1884.) nevezte ki. Bózsik József aradi építő 1872. május 1.-én fogott a szent István nevét viselő templomhoz, s azt 1873. aug. 20. már meg is áldotta Mikosevics József kevermesi alesperes²⁾.

Alapításának idejében a csanádi egyházmegyéhez, de Zarándhoz tartozott, most ellenben 1786 óta az *erdélyi* diocesishez, de 1876 óta Aradhoz tartozik a 27. plébánia, t.-i. a *nagyhalmágyi*. Ott a törökök kiűzetése után Ágoston körösbányai ferenczrendi atya misézgetett vasár- és ünnepnapokon; majd Labor atya körösbányai administrator volt egyúttal halmágyi káplán³⁾. Parochiáját 1775-ben állította föl kegyurasága, a Bethlen-család, mely szent József egyházát is építtette⁴⁾.

II. Görögkatholikusok.

A XVIII—XIX. században Aradban 80 templom és kápolna épült a katolikusok részére, kiknek száma 1819-ben 20,760⁵⁾, 1847-ben pedig már 41,892 volt⁶⁾. Ehhez 1847-ben még 15,960 g.-kath. járult, úgy, hogy a katolikusok száma ekkor már 57,852-re rugott, az egész (239,984 főnyi) népességnek 24,1%-ára. Midőn 1785. aug. 9. az aradi g.-kath. püspök az aradmegyei g.-kath. plébániák összeírására Kövály závrányi plébánost küldte ki⁷⁾, ez még csak az aradit vehette föl jegyzékébe. Nagyobb arányokban az uniót Arad területén csak 1825—36. közt indította meg *Vulcanu* Sámuel nagyváradi g.-kath. püspök⁸⁾, kinek egyházmegyéje 1834-ben már két új alesperesi kerülettel szaporodott, t.-i. a borossebesivel és a galsaival.

1834-ben ugyanis egyszerre 14,755 aradi tért át az unióra, kiknek számára a kormány a vallásalapból 20 új plébániát állított. Boros-Sebeshez, melyben nem is volt plébánia, Erdélyi János belényesi gymn. igazgató alesperes alá ezek az 1834. állított lelkészségek tartoztak: 1) *Berindia* 196 hívővel. Anyakönyvei 1841-től vannak meg. 2) *Bokszeg* 1090 hívővel. Sz. György templomának papjai Fejér Péter és Muntyán Péter voltak. Lakosai utóbb többnyire ismét g.-keletiek lettek. Anyakönyvei 1829-től. 3) *Ignest* 245 hívővel. Jézus mennybemenetele templomának első papja Duma János volt. 4) *Kertes* 511 g.-katholikkal. Szent Mihály és Gábor arkangyalok tiszteletére emelt templomának első plébánosa Onága Miklós és, ennek 1837. ápr. 30.-án történt halálával, Dume István. Anyakönyveit 1803-tól vezetik. 5) *Mínyád* 287 hívővel, a Szentlélek templomával. Anyakönyvei 1807-től. 6) *Nyágra* 445 hívőjének papja a B.-Asszony fogantatása templomában ifj. Dronka János. Anyakönyvei 1788-tól. — 8) *Revetis* 417 hívővel. Papjuk Dobrei Lázár. Mihály és Gábor arkangyalokat, a

¹⁾ *Schem.* 132. — ²⁾ *Medgyes-Bodzás* története. Írta *Cseh* János. (Kézirat). 4r., 101 lap. — ³⁾ *Jászay* Mihály vallomása 1770. s *Hollaky* Pál zarándi főispáné 1772. okt. 8. A körösbányai residentia jegyzőkönyve. I. 3—4. — ⁴⁾ *Schem.* Transilvaniensis ad annum 1848. — 23. l. — ⁵⁾ *Magda*, Magyarország. stat. 480. — ⁶⁾ *Fényes*, Magyarország. leírása, II. 425. — ⁷⁾ *Aradm. jk.* 1785., 600. — ⁸⁾ *P. Nagy* L., Felelet a vallási egyesülés idejéről és a keresztények uniojára szolgáló értekezésben. Arad, 1825., 24 lap.

templom védőszentjeit a község pecsétjén is ábrázolták. Anyakönyv 1809-től. 1) *Rossia* anyakönyvei 1809-től. Demeter-templomában Dronka Tivadar, 495 hívővel. 9) *Szelezsány* 402 g.-katholikusának temploma B. A. fogantatása tiszteletére épült. Anyakönyvei 1809-től. Első papja középső Dronka János. (A 10. község, Bél, már Biharban fekszik). A galsai alesperességben 10) *Galsa* templomát, mely B.-A. fogantatásának tiszteletére épült, az 1328 hívő részére 1834. május 8. nagy ünnepélyességgel adta át Vulcanu Sámuel, ki innen május 17. indult béráló körútra¹⁾. Corneli Simon aradi plébánosnak és galsai alesperesnek halála (1837. decz. 9.) után plébánosa, Aaron Tivadar lett a kerület esperese s őt 1837. júl. 30. cz. kanonokká, majd aradi lelkészszé léptette elő a püspök²⁾. 13) *Apatelek* András-templomának első papja ifj. Papp Péter, 504 hívővel. Anyakönyvei 1800-tól. 14) *Felménes* 588 g.-katholikusának Jézus mennybemenetele tiszteletére emelt templomában Brancovan Vazúl volt a pap. Anyakönyvei már 1790-től. 15) *Gurba* Jézus mennybemenetelének templomával. Anyakönyvei egyidősek az egyházzal (1834.) 16) *Gyulicza* Havi-Boldogasszony templomával. Első papja Popovics Salamon, ki azonban már 1837. ápril 24.-én elhunyt. Utóda évtizedeken át Micanu János. 17) *Kerülős* 1426 hívőből álló népes község papjai Micanu Sándor és Nucz János. Temploma a Szentlélek tiszteletére. Anyakönyvei 1838-tól. 18) *Kreszta-Ménes*, a Szentlélek eljövetele templomával. Anyakönyvei 1800-tól. A 497 hívő papja Hetkó Péter. 19) *Kurta-Kér* 1621 hívővel. A B.-A. fogantatása templomának papjai Vláss József és Popa György. 20) *Ternova* Szentlélek-templomába 1667 hívő járt. Papjuk Lucsa Fülöp és Horga Mihály. 21) *Világos*, Szent István vértanú templomával. Az 1578 hívő papja Milics János és Muntján János.

Két papot rendszeren ott alkalmazott Vulcanu, hol magának a községnek g.-kel. papja is áttért. Az ilyenek mellé egy régibb g.-kath. papot adott. Ezek a plébánosok voltak Aradban az unió igazi apostolai. Az egyház igazgatásának s az istentiszteletnek nyelve valamennyiben az oláh volt³⁾.

A bánsági főesperességben feküdt 22) *Arad*, melynek 1776. keletkezett egyházáról már volt szó; nevezetes azonban, hogy 1826. nov. 2. úgy vette át kegyuraságát Arad városa, hogy nemcsak a templomot s a pap és kántor házat tartja jókarban, hanem mindaddig, míg g.-kath. papja nem lesz, a minoritákat fizeti a lelkészi teendők ellátásáért⁴⁾. Vulcanu csakamar kinevezte pappá Corneli Simont, ki azonban már 1837. decz. 9. elhunyt. Utódai Aaron Tivadar író, 1839—1843. († 1867. mint lugosi nagyprépost), Moldován Vazúl, Rácz Péter, Bercian János 1862—1880., midőn lugosi kanonok lett és Telescu György. Utóbb keletkeztek a következő egyházak: 23) *Simánd* 1853-ban, sz. Péter és Pál kápolnájával. 24) *Szinye* 1859-ben, ideiglenes kápolnával.

Már a *lugosi* egyházmegyéhez tartozik 25) *Nagy-Halmágy*, melynek g.-kath. köegyháza a réginek alapján áll; de csak 38 hívő jár bele. Anyakönyveit 1850-től vezetik⁵⁾.

A hívek száma volt a váradi egyházmegye aradi községeiben 1834-ben 14,755 és 1864-ben 19,063.

¹⁾ *Lakatos*, II. 59. — ²⁾ *Pappfy* Jusztin közlése. — ³⁾ *Schem. M.-Varadiensis* G. R. C. pro anno 1838. 61—69. és 1864. 52—56. l. *Vela* Pál közlése. — ⁴⁾ *Aradi lt.* 1826. nov. 2. — ⁵⁾ *Schem. Lugosiensis* pro anno 1877., 93. l.

III. $\frac{1}{2}$ Görögkeletiek.

Az aradi g.-kel. egyházmegyében 1774-ben 12,711, — 1798-ban pedig már 49.085 családot (házat) írtak össze; magában Aradban (a halmágyi esperesség nélkül) 11,711-et, illetőleg 25,300-at. A templomok száma 1798-ban 443 (Aradban 150, a halmágyi esperességben 50) s a hívők száma 274,574 (Aradban 143,138, Halmágyban 16,372) volt¹⁾. A mai Arad területén feküdt az aradi, tótváradi, világosi, borosjenei, buttyini, zarándi és halmágyi s a nemes vármegye területén kívül még 6 esperesség. 1819-ben a hívők száma Aradban 156,176-ra s 1847-ben 165,956-ra emelkedett, a parochiák száma azonban 143-ra szállt alá²⁾. A g.-keletieknek tehát majdnem minden helységben volt templomuk s ez magyarázza meg, egyszerű papjaik anynyira miért ápolhatták bennök az együvé-tartozás tudatát.

Pedig a XVIII. század második felében nagy és elég gyors változáson ment keresztül az egyházmegye. A szerbek jelentékeny része kívándorolt; a tért s templomait átengedte a románoknak. A rácz püspökök ugyan továbbra is szívesen alkalmaztak rácz pópákat, de ezek csakhamar maguk is eloláhosodtak. Az 1784. évi oláh lázadás vezetői közt sok a szerb származású pópa. Az oláhok 1784-ben bántalmazták már saját püspöküket, Petrovicsot is, ki szerb létére magyar barátoknak mutatkozott s a megyei jegyzőkönyvek eléggé bizonyítják, mennyi baja akadt a hatóságoknak az izgató pópákkal, kik politizálni szerettek. Ez pedig annál veszedelmesebb volt, mert igen sok konkrét adatot tartalmaznak egyes pópák tudatlanságáról és elvetemültségéről. Hiszen már 1741-ben nyíltan panasztáltak, hogy a rablásokat rácz pópák vezetik s e könyvben is elég szomorú adatot kellett följegyezniem. A román nép sok helyütt meg is vetette papjait. Avakumovics püspök 1787-ben panaszt emelt, hogy az alája rendelt oláhok közül sokan ellenszegülnek az egyházi tanoknak, az ájtatosságok gyakorlásával egész éven át nem törődnek, s kivonják magukat a jó-erkölcsökre való tanítás és szoktatás alól. A megye május 29. útasította tehát a szolgabírákat, ügyeljenek, hogy vallását mindenki gyakorolja s hogy mérsékelten büntessék azokat, kiket a pópák nyakasság miatt följelentenek. Atzél István államminiszter és aradi földbirtokos azonban 1809. nyíltan kimondta, hogy »a görög nem egyesült nép erkölcstelenségét leginkább papjainak tudatlansága okozza³⁾«.

Avakumovics halála (1815.) után⁴⁾ mindent el is követtek az aradi románok, hogy vérből való püspököt kapjanak s ez iránt folyamodtak is a királyhoz. I. Ferencz sokáig nem döntött s ez idő alatt 1815. szeptemberétől mint helyettes egyelőre Brankovics Antal, utóbb pedig Putnik József verseczi püspök igazgatta az aradi egyházmegyét. Az ő érdeme, hogy 1822-ben világi papok, első sorban Rácz Gábor és Gyuláni Gábor vezetése s a püspök igazgatása alatt megnyilhatott Aradon a g.-kel. papnövelő-intézet, melyben azonban csak az 1836: III. t.-czikk sürgetésére vették föl tantárgyul a magyar nyelvet. Putniknak ez az alkotása mindenestre hatalmasan emelte a hitéletet, de a papság román érzületét is. — 1829-ben a király megerősítette az aradi püspökké választott *Jóanovics*

¹⁾ *Aradm. jk.* 1774. 150. sz. *P. Nagy*, *Aradm. ism.* 93—4. — ²⁾ *Magda*, Magyarország leírása, 480. *Fényes*, Magyarország. leírása, II. 426. — ³⁾ *Wertheimer*, Ausztria és Magyarország. II. 105. — ⁴⁾ *Életr. Verein. Ofner und Pester Zeitung*, 1815., 70.

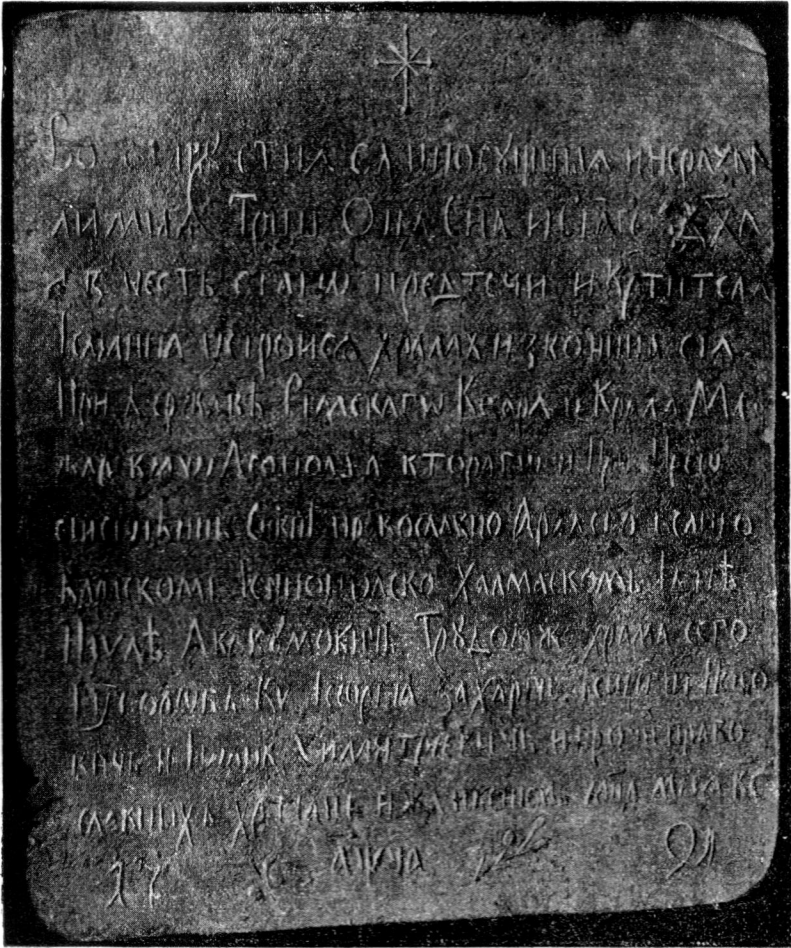
Nesztor bezdini archimandritát, ki már született román volt. A 70 éves férfiú azonban már a következő évben (1830. febr. 9.) elhunyt s várakozásban ismét teljes öt esztendő telt el. Ez a szünet lehetett egyik fő oka, hogy 1834-ben Aradban 14 g.-kel. község tért át a kath. hitre. A következő évben azonban másodszer is és most már végkép teljesedett a románok óhajtása, hogy román legyen a püspökük. *Rátz* Gábor Gerazim, ki azelőtt aradi theologiai tanár volt, 1835-ben kineveztetvén, igazolta a hozzákötött várakozásokat, a mennyiben a románok tette az istentisztelet nyelvévé. 1847-ben ugyanis a székesegyházhoz tartozó 5—6000 g.-keleti elhatározta, hogy ezentúl tisztán oláh legyen az istentisztelet nyelve s még azt sem tűrik, hogy minden második vasárnap ráczúl menjen az istentisztelet, mert hiszen a szerbek részére ott van a Tököli-féle templom. A helytartótanács javaslatára ezt V. Ferdinánd helybenhagyván, azonnal foganatba is vették¹⁾. 1848. május 21., ebben bízva, az aradmegyei románok küldöttei is tiltakoztak az ellen, hogy Rajasics érsek az *egész* magyarországi g.-kel. egyház patriarchája legyen s egyházi és iskolai ügyekben autonómiát kértek a románok részére²⁾. 1849. márczius 17—19. *Rátz* püspök már a változott viszonyoknak megfelelően rendezhette megyéje ügyeit a kisjenei zsinaton, mely bizalmat is szavazott a magyar kormánynak³⁾.

A forradalom után 1851. elején az aradi szerbek újra folyamodtak I. Ferencz Józsefhez, állítsa vissza a szláv istentisztelet s bizonyígtatták, hogy a románok még művelődésüket is nekik köszönhetik. Ezt az ügyet Aradon február 18.-án vizsgálat alá is vette a megyefőnök elnöklebe alatt román és szerb egyházi s világi tagokból alakult bizottság s *Ivackovics* Prokóp, az 1853. márcz. 9. kinevezett s 1854. január 14. beigtatott új püspök, maga is szerb lévén, a régi rendet egyelőre helyreállította. Az uralkodó 1860. szept. 27. engedélyt adott a karloviczi congressus összehívására, úgy, hogy azon képviselve legyenek Arad, Temesvár és Versecz egyházmegyének g.-kel. románjai is és előadhassák a szerb és román hierarchia különválasztása iránt való kívánságukat. A zsinat csak 1864. augusztusában hozott határozatot s ehhez képest az uralkodó 1864. decz. 24.-én jóváhagyta a két hierarchia különváltását s érsekségre emelte az erdélyi püspökséget, mit azután elösmert az 1868: IX. t.-cz. is. 1865. ápril 1. a románok azt kívánták, hogy az aradi püspöki megyébe kebelezzék be a buziási, lippai, temesvári, csanádi vagy kikindai és becskerek-i esperességeket is. Július 3.-án az uralkodó csakugyan az erdélyi metropolita alá rendelte az aradi és karánsebesi — mostantól fogva teljesen román — püspökségeket s az aradinak hatáskörét kiterjesztette Arad-, Békés-, Csanád- és Csongrádmeagyékre, a Jászkun-kerületre, sőt Bihar, Krassó, Temes, Torontál és Zaránd egyes részeire is. 1873-ban maga Ivackovics lett az erdélyi metropolita, 1874-ben pedig szerb patriarcha; utána az aradi püspökségben, majd az erdélyi metropolitásban *Román* Miron következett. Helyette 1875-ben *Metianu* János lett Arad püspöke, ki különösen a népnevelés emelése körül szerzett érdemeket. Az élők méltatása azonban már nem föladata ennek a könyvnek.

Aradvármegye területén most (1895.) 157 g.-kel. lelkésziség van. Hiányos följegyzéseim szerint a következők:

¹⁾ *Pesti Napló*, 1851. 289. sz. — ²⁾ *Pesti Hírlap*, 1848., 67. sz. *Horváth*, Függetlenségi harc, I. 134—5. — ³⁾ *Hegyesi*, Biharmegye 1848—9-ben, 185—6.

Acsucza és *Acsuva* plébániái a XIX. századból valók. *Ágris* pópáját, Popovics Jánot, 1787. tolvajsággal vádolták; a püspök február 1-én tiltakozott elfogatása ellen, míg a bűnt rá nem bizonyítják; a megye azonban febr. 12. a törvény értelmében való eljárásra útasította ügyészét!). *Ágya* pópája 1784. a lázadókkal tartott. *Al-Csil* pópáját, Lázárt, Aradvármegye fejvesztésre ítélte, a császár azonban megkegyelmezett neki, de

Az aradi g.-kel. székesegyház alapkövébe tett tábla, 1791.

négy évre ítélte el fajtalan élete miatt s képtelennek nyilvánította minden egyh. működésre²⁾. Mivel most egyideig pap nélkül maradtak az alszilik, a megyét kérték, eszközöljön ki számukra püspöktől egy lelkészt. A vármegye 1787. márcz. 26.-án egyenesen a püspökhöz útasította s azzal bízta őket, hogy, ha csakugyan van szükség papra, ez nem tagadja

¹⁾ *Journal*, 1787. 33. sz. — ²⁾ *Megy. jk.* 1781. 3., 35., 1781. 1. és 1781. június 12., 12. sz.

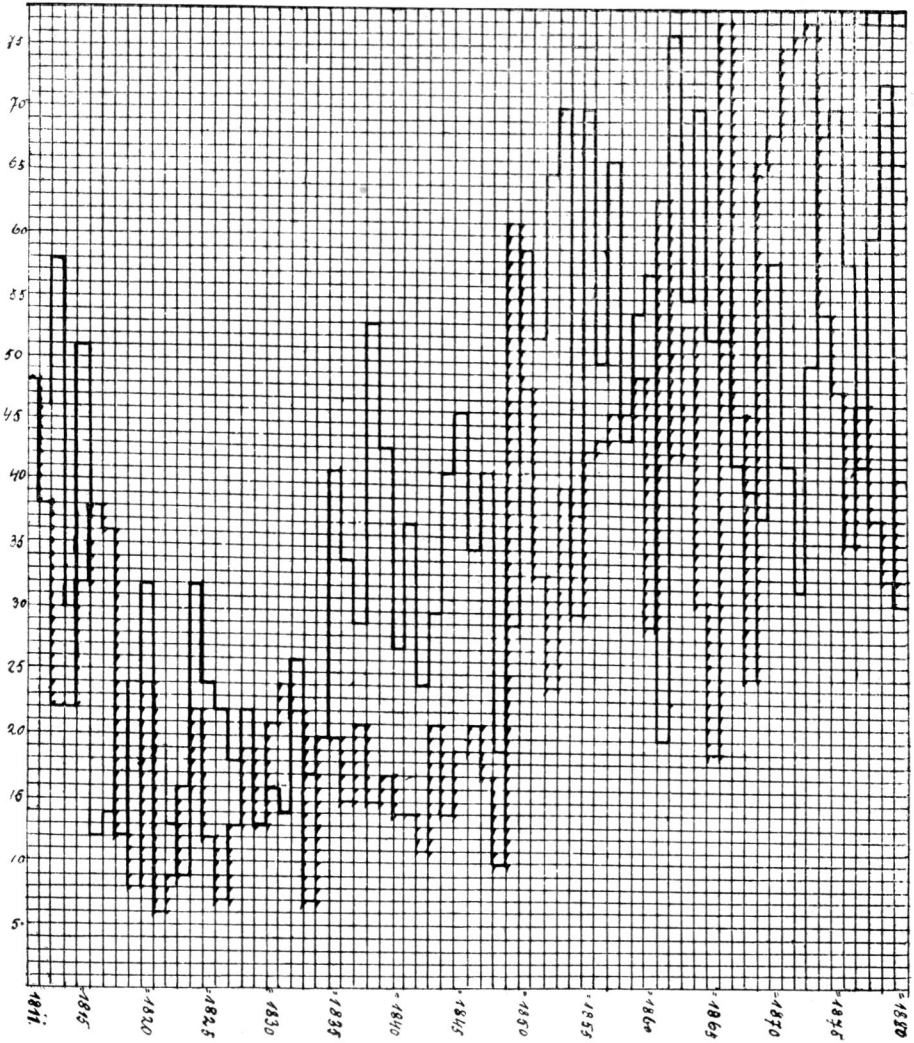
meg tőlük¹⁾. *Almás* új templomának tervét 1794. okt. 14.-én 23,004. sz. a. hagyta helyben a helytartó-tanács. Mostani temploma az 1853-tól ott lelkészkedő Kreczu György lelkész gondosságából 6000 forinton épült. *Apatelekek* és *Apáti* templomai 1786—1835. közt épültek. *Arad* szent temploma 1702. után főképp Tököli kapitány költségén épült s ezekben rendszeren 8, 1768. már 13 pap végezte az istentiszteletet. Legkiválóbb papjai 1781. Paninovicz György, 1786-ban Dragulovicz Száva s az 1890. elhunyt Petrovicz Tivadar. A püspöki templom alapját (a mai lyceum helyén) 1791. május 27.-én tették le, »a Szentháromság: Atya, Fiú és Szentlélek dicsőségére és a keresztelő szent János tiszteletére«. Építésében Avakumovicz Pál püspökön kívül Zachariás György, Popovicz György és Dimitrievicz János templomi gondnokoknak volt legnagyobb érdemük²⁾. Az építés azonban nagyobb arányokban csak 1804. indult meg s 1814. készült el, midőn fölszentelték s a korábbi püspökök holttesteit a régibb templomból az újba vitték át. 1848—49-ben a bombázás miatt sokat szenvedett. Mivel pedig beleesett a vár 300 ölnyi lövéstávolságába, 1861-ben lerombolták³⁾ s a Tököli-téren az újnak alapját Ivacsovicz Prokóp aradi püspök 1862. május 29.-én tette le. Az építés 60,000 frtba kerülvén, az alapból hiányzó 30,000 frtot magánosak adakozták össze. A székesegyház egyúttal plébánia-templom⁴⁾. Arad külvárosában, Gájban, háromszáz holdas birtokán Zsivánovicz aradi püspök (1751—68.) kastélyt, kolostort és templomot építtetett. Az alapítón kívül Knézevicz és Avakumovicz püspökök is itt vannak eltemetve. Misézés alkalmával a román g.-kel. püspökök most is használják azt a két ezüst gyertyatartót, melyet még Zsivánovicz ajánlékozott a gáji templomnak. *Aranyág* és *Baja* 1786-ban már plébánia⁵⁾. *Bálytele* s környéke népét jellemzi, hogy az útszélén levő kereszteken a szekercze, gyalú, Szent-Andráskereszt, kehely, tulipán és latin kereszt alakjait vési be, mi a szokás régiségére utal. *Barakony* 1770. febr. 1. nyert jogot templomépítésre⁶⁾. *Berindia* 1834-ben katholizált, de most ismét g.-keleti. *Berza* és *Berzova* 1786. már plébánia. *Bodrog* vagy *Hodos* sz. Bazil rendjén levő kalugyereiről már ismételve volt szó. Keresztalakban épült templomok műkincsekben gazdag; II. József 1768. ápr. 21. meglátogatta s főnökét, Dienest, mint ravasz, de ügyes embert ismerte meg. Viszonyai rendezésére a királyné 1775. szept. 7. b. Mathesen tábornokot küldte ki s a zárdá javainak összeírását már 1776. aug. 19. elrendelte a helytartó-tanács⁷⁾. A szentélyt s annak festményeit és faragványait 1708. Tököli készítette. A templom újabb kincsei közül nevezetes az 1701. évi orosz biblia, 1732-ből egy gyönyörű, aranyozott kehely Gergely, Vazul és János egyházatyák alakjaival s egy kétfejű sasos, gazdag aranyhímzésű oltárkendő. A zárdát mintegy 50 hold szilvás környezi. Kir. jognál s adományál fogva minden birtoka ment volt az adótól⁸⁾. 1789. a Moldvából Mármarosba és Aradba menekült g.-kel. papokat itt szállásolták el⁹⁾. Temetőjében két óriási, mintegy 400 éves kőrisfa alatt nyugosznak a szerzetesek.

¹⁾ *Journal*, 489. — ²⁾ Az alapkőbe glagol-írással ellátott horganylap ma Aradváros tulajdona. Fac-similéje a 743. lapon. — ³⁾ Egy párkánydísze megvan az aradi lyceum régiséggyűjteményében. — ⁴⁾ *Russu* Sirianul János Lakatosnál, II. 65. és saját jegyzeteim. — ⁵⁾ *Korabinsky*, Lexikon, 16. és 24. Tévesen jelzi ezeket és az A-B. betű több helységét í-tel, mi nála g.-katholikust jelent. — ⁶⁾ *Megyei jk.* 1769. 261. és 1770. 33. — ⁷⁾ *U.-o.* 1776. 221. *Lakatos*, I. 74. *Marcsali*, I. 402. *Sz. Nagy Sándor*, Arad és Vidéke, 119. A bodrogi zárdát hodosinak is nevezik. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1769. 130., 1770. 227. sz. — ⁹⁾ *U.-o.* 1789. 516. és *Szatmárm. jk.* 1789., 233.

Utolsó szerb archimandritája (1853—1892.) Zsifkovics Kornél¹⁾. Most román vezetés alatt áll. *Bogyest*, 1786. *Bohány* templomában sokáig őrizték Rákóczy György cyrill-betűs misekönyvét; mióta azonban Gergár g.-kel. esperes magához vette, nem tudni, hova lett²⁾. *Bokszeg* lakosainak egy része 1834-ben áttért ugyan a g.-kath. vallásra, de 1869. táján mintegy száznak kivételével ismét visszatért a g.-keletire. Pópái nem akadályozták sem a babonát, sem a mértéktelen pálinkaivást, úgy, hogy e miatt az aradi püspök már 1786. márcz. 29.-én vizsgálatot rendelt el³⁾. *Bonczest*, 1786. *Boros-Fenő* régi plébániájának jelentősége már a püspökség történetéből ismeretes. Egyszerű plébánia 1706. lett, midőn Diakovics Aradra tette át püspöki székhelyét; címét azonban ő és utódai is megtartották. Joannovics Joanicza metropolita 1716. ápr. 11. még itt lépett hivatalába. Egyházi régiségei jobbadán a XVII. századból valók. Egyik oltárterítőjét (antimisést) Novákovics Dénes budai és erdélyi püspök szentelte föl 1762-ben, hogy »az isteni liturgiát szolgálják rajta«; a másikat (fejér alapon vörös szegélylyel) IV. Joannovics Sakabent Arzén pétyi érsek s utóbb karloviczi metropolita (1741—8.) ajándékozta. 17 passióképét 1840 táján Bila simándi lelkész festette. Egy lembergi evangéliumos könyve 1706-ból s egy zsoldárkönyve 1758-ból a régibbek közül való. Másol⁴⁾ felsorolt régiségein kívül említést érdemelnek a régi zászlók, esketési koszorúk, fára festett képek stb⁵⁾. Anyakönyvei 1779-től teljesek. Jenő a püspök távozása után esperesség volt, melynek urbariuma 1764-ből fenn is maradt⁶⁾; 1776-ban, zsinati határozattal, főesperességgé alakították át, melyhez 26 lelkészséget s községet és 16 más parochiához tartozó fiókközséget csatoltak⁷⁾. *Boros-Sebes* g.-kel. lakosai 1774. nyertek engedélyt templomépítésre s ezt 1783. aug. 21.-én újabban is kiadta a helytartótanács⁸⁾. 1784. aug. már e templomban hirdették ki 21 oláh rabló megkegyelmezését. Ekkortáiban (1786.) Rósa Anasztáz volt a protopópájuk. *Bogyesd* g.-kel. papja 1789. Popovics⁹⁾. *Buttyin* pópája 1784. az izgatók közé tartozott. Bukatos Gábor protopópa 1787. aug. 2.-án a megye útján kérte az uradalmat, hogy megkapja a neki járó földet. Okt. 20. Klobusiczky Antal nagyváradi kincst. igazgató útasította is Szűllő József mérnököt, hogy számára egy jobbágytelket hasítson ki¹⁰⁾. Új temploma tervét a kormány 1794. okt. 14. hagyta helyben¹¹⁾. Főesperese, Ballatos Gábor, 1807. febr. 20. lázítás miatt állt vizsgálat alatt; a másik, Gyuláni Gábor, 1822—1835-ig mint az aradi g.-kel. papnövelő-intézet első tanára szerzett jobb emléket. Buttyin az óhitűek régi esperessége. *Brusztur*, *Brusztur* és *Bucsava* 1786. már plébánia. *Csermő* 1786. *Csicsér* első temploma kőből 1702. táján épült, két harangja még a szerb telepítés korából való. Az egyik elrepedvén, újra önttették (1838.), de a temesvári harangöntő kicserélte. A másikat 1722-ben Radokanác Simon rácz kapitány készítette¹²⁾. Régi helyéről a falu még 1823. átköltözött ugyan a mostanira, de csak 1853-ban építhette föl templomát, a hádai sziget haszonbéréből teremtvén némi alapot. Anyakönyvei 1811. óta vannak meg; a születé-

¹⁾ Számos adatot neki köszönök. — ²⁾ *Parecz*, 12. — ³⁾ *Magyei jk.* 1786. 305., 477. — ⁴⁾ E kötet 241. lapján. — ⁵⁾ Ezeket *Baltha* György első segédlelkész szíves kalauzolása mellett tekintettem meg. — ⁶⁾ Közli a *Biseric'a si scól'a*, 1884. — ⁷⁾ *Tört. Adattár*, II. 209. — ⁸⁾ *Aradm. jk.* 1774., 242. és *HTT.* 1783., 7803. sz. — ⁹⁾ *Géjt.-prot.* 1843. — ¹⁰⁾ *Journal*, 1511. és 2129. — ¹¹⁾ *HTT.* 23,004. sz. — ¹²⁾ Egy feliratos töredéke az aradi lyceumban. Míg ép volt, a falusiak tulságosan csengőnek találták; hogy tehát mérsékeljék a hangját, levették és a harangot — teje főzték. 1877. elrepedt.

seknek és halálózásoknak arányát ezek alapján a mellékelt graphikus tábla tünteti föl¹⁾. *Csintye*, 1786. már plébánia. *Csúcs* temploma még abból a korból való, midőn (1648.) a község oláh lakosai bevették a reform. vallást²⁾. Első ismert pópája Popa Tógyer, ki 1787-ben az uradalmi tisztek-

Születés és halálozás a csicséri g. keletiekénél.

től elvett pálinka-üstjének visszaadatását kérte a vármegyétől³⁾. A templom szentélyét múlt századbeli képek ékesítik. — *Diecs*, 1786. *Doncsény* papja 1789. *Dronkovicz* János. *Draucz* templomának újrakepítését 1768. jún. 30.

¹⁾ *Dragán* Gyula erdész rajza és szíves közlése. A síma vonal a születést, a tört a halálozást jelenti. A születés legnagyobb (76) volt 1862-ben, a halálozás (77) 1866-ban és 1873-ban. — ²⁾ Rajza e könyvben 238. l. — ³⁾ *Journal*, 879.

engedte meg a királyné¹⁾). *Dud* templomáét szintén. *Dumbrava* fatemplomában a környéken bizonyos hírre vergődött az utolsó-ítélet képe²⁾). — *Dumbrovicza* fatemplomában, mely Krokna és Dumbrovicza közt még 1835. is fennállt, alkudozott 1784. az aradi g.-kel. püspök a rablókkal Forray alispán kiadatása iránt³⁾). 1789. Berzánovics Lojin lett a pópája. *Elek* az újabb g.-kel. egyházak közé tartozik. *Erdőhegy* pópája 1798-ig évenként 12 s tanítója 36 frtot kapott a község pénztárából; a magyarok semmit sem kaptak⁴⁾). *Fazekas-Varsánd* pópája 1789-ben Pópa Tógyer. *Fekete-Gyarmat* új plébánia. *Fényes* pópáját 1745. sok bűnről és gonzságról vádolták ugyan, nemes Paulovich Mihály jenői volt tisztartót azonban, ki megsértette őt, 1745. május 7. mégis elégtétel-adásra útasította a királyné⁵⁾). Utóbb, 1787. is volt baja a pópának az uradalommal, mely pálinkafőző üstjét elvette. *Galsa* papja 1784. részt vett a lázadásban; pópája 1785. Dragics Gavrilla, 1789. Gavrilla Tógyer és Pópa, 1810. Dragics János protopópa, 1817. Kirillovics György esperes. 1834-ben a g.-keletiek áttértek az unióra s ekkor templomukat is átadván, a g.-kel. plébánia megszűnt. *Glogovács* plébániája valószínűleg még a szerbek idejében keletkezett. *Govosdia* templomának építését 1779. nov. 25. engedte meg a helytartótanács⁶⁾). Egy völgyét Valea monastirinek nevezik; ott —

monda szerint — harangok és pénzek vannak elásva a hegy oldalába. A körösmenti község pecsétje is templomot és monostort ábrázol. A marosmenti *Govosdia* szintén g.-kel. község. A két *Gross, Guraloncs* és *Gyarmata* templomai 1786. már álltak. *Gyorok* g.-keleti rácz lakosai 1768. május 28. engedélyt kértek romladozó templomuk kijavítására, 1783. jan. 8. pedig újnak építésére; ezt azonban az uralkodó 1784. márcz. 1. meg nem engedte. A község újra folyamodván, a megye 1786. június 19. a rendelethez való alkalmazkodásra útasította, a helytartótanács pedig decz. 27. egyenesen megtagadta kérésök teljesítését. Újabb folyamodásukat a megye 1787. ápr. 13. már el sem fogadta. Az engedélyt rövid időn mégis kieszközölték s 1795. május 20.-án a megye már tömlöczcel fenyegette Wadlsteiner András aradi kőművest, ha nem folytatja az építést, melyre (a téglán, meszen, homokon és vizen kívül) 2450 frtért vállalkozott⁷⁾). A g.-kel. ráczok 1773—4. vádaskodtak, hogy a plébános őket a róm. kath. ünnepek megülésére kényszeríti, holott kitűnt, hogy saját vasárnapjaikkal sem törődnek, mert boltjaikat nyitva tartják⁸⁾). 1844. febr. 27. a templom

¹⁾ *Megyei jk.* 1768., 200. — ²⁾ Ezen Isten egy nyitott szájú sárkány torkába küldi az elítélteket, míg egyeseket ördögök visznek a hátukon. Ezek, a nép szerint, a papok, kiknek ott is meg kell adni a tiszteletet. — ³⁾ *Pübián*, II. 203. — ⁴⁾ *Rácz*, 275. — ⁵⁾ *Jk.* 2—9. — ⁶⁾ *U.-o.* 44. — ⁷⁾ *Megyei jk.* 1768. 151.; 1783. 15., 118.; 1784. 138.; 1786. 855., 1618.; 1787. 135., 628.; 1795. 453. sz.; *Helytartó-tanács* 1784. 4604., 1786. 53,874. sz. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1773. 34., 1774. 238. és 1775. 54. sz.

leégett. *Gyulavarsánd* temploma 300 frt költséggel 1769. épült. Pópáját, Dragumirovics Pétert, 1770-ben 9 méhkas ellopása miatt törvényszék elé állították, 1782-ben pedig utódát ördögűzés miatt vádolták¹⁾. *Gyulicza* templomának kijavítását 1787. május 3.-án engedte meg a megye. Papja ekkor (1789.) Popovics János volt²⁾. 1830. táján pópája két hold szőlő elültetésével tett kísérletet³⁾, s így jó példát mutatott népének, melynek egy része 1834-ben áttért az unióra. *Halalis* 1786-ban külön egyházközség; a XIX. század első felében ugyan Soborsinhoz tartozott, 1865. azonban újból önálló lett. Templomúl eleinte a szomszédos Vinyest régi róm. kath. kápolnáját akarta megvenni, mert erről már a XVIII. század elején csodás dolgokat beszéltek a g.-keletiek; Bády Hiacinth soborsini plébános azonban megakadályozván Blühedornt, az új földesurat, az eladásban, a halalisiak új templomot építettek. *Hodos* kolostorának ismételve nevezték a Bodrogét. *Hodos* (a jenői járásban), *Holdmészes* (a mézesi részben), *Honczi sor* és *Ignest* 1786. már plébánia. *Iltyó* földesurát 1785. jan. 24. a megye eltiltotta attól, hogy a g.-kel. parasztokkal ünnepnapokon is robotoltasson⁴⁾. *Fárkos*, *Fózsás* és *Fózsáshely* 1786. plébánia; ez utóbbinak templomát az 1891. márcz. 19.-én dühöngött nagy tűz megkímélte. *Fuonesd* régi fatemploma legjellegzetesebb az egész vidéken. *Kakaró* temploma 1830. táján épült. *Kaprucza*, 1786. *Kavna* temploma 1840. táján

épült, de már 1835. is volt papja⁵⁾. *Kereki* pópája 1789. Popovics Konstantin lett. *Kertes* pópájának pálinkafőző-üstjét az uradalom 1787. elvette. A lakosság egy része 1834. g.-kath. lett. *Keszend* (1890. előtt Kiszindia) templomában most is meg van az az antimis, melyet Martinovics jenői püspök, a cyrillbetűs felírat szerint, 1815-ben szentelt föl⁶⁾. A három völgyben fekvő Felső-Kiszindia már 1782-ben kérte, hogy egy völgybe vonják össze s új templomot építhessen; ez azonban csak 1805. történhetett meg⁷⁾. *Kis-Halmágy* külön egyházközség. *Kisjenő* templomának építését 1775. aug. 1. engedte meg a h.-tanács. 1782. nov. 13. a megye minden jobbágyi szolgálat alól fölmentette számfölötti pópáját, Popovics Marjánt, ki mint tanító működött; 1787. rendes lelkésze Popovics Tivadar volt⁸⁾. 1849. márcz. 17—19. Rácz Gerazim aradi püspök itt tartotta azt a nevezetes egyházmegyei zsinatot, melyen bizalmat szavazott a magyar kormánynak⁹⁾. *Kladova*, *Kocsuba*, *Konop*, *Kontrató* 1786. *Korbest* már 1783-ban kérte, hogy templomot építhessen; mivel azonban csak 44 család lakott ottan, a helytartótanács meg nem engedte¹⁰⁾. Még 1835. sem volt temploma, mely tehát a legújabbak közé tartozik. *Kovasszincz*

¹⁾ *Megyei jk.* 1768. 200., 1769. 126., 1770. 35. és 1788. 105. — ²⁾ *Journal*, 767. — ³⁾ *Fábián*, II. 64. (Kézirat). — ⁴⁾ *Jk.* 46. sz. — ⁵⁾ *Fábián*, II. 174. *Alföld*, 1882., 237. sz. — ⁶⁾ *Fábián* II. 181. *Parecz* 15. — ⁷⁾ *HTT.* 1782. 8447. sz., *megyei jk.* 1783. 510. és 565. I. *Fábián*, II. 180. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1774. 93., 116.; 1775. 197.; 1782. 55. — ⁹⁾ *Hegyesi*, Biharmegye 1848—9-ben, 185—6. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1783. 1758. és 6324. sz.

megrongált templomának helyreállítását 1776. okt. 10.-én engedte meg a kormány¹⁾. Már 1780-ban g.-kel. esperesség székhelye²⁾. 1848. okt. 10. magyar érzelmű pópáját a lázadók megkínózták³⁾. *Krokna* pecsétje kettős tornyú templomot ábrázol. Pópája 1787. a megye tömlőczében halt meg⁴⁾. Egyik utóda Szerák Juon, Buttyin történetírója lett, s 1886. halt meg több mint százéves korában; még gyermekkorából emlékezett Forray elraboltatására, a mi 1784. történt⁵⁾. *Kujás* újabban szervezkedett; *Kujed* már 1786. előtt. *Kurtakér* temploma 1789. a pap vigyázatlansága miatt leégett⁶⁾. *Kurtics* 1776. okt. 28. kért engedélyt templomépítésre⁷⁾. 1782. pópája ördögűzés miatt állt vizsgálat alatt⁸⁾. 1790. Popovics Péter volt a papja. *Kuvin* pópáját, Popovics Pétert, 1774. megbüntette a megye, mert ő viszont 5 máriás büntetésre ítelt egy róm. kath. polgárt, ki g.-kel. ünnepen szöllejében dolgoztatott. Kuvinon kivüle még 2 pap volt. 1787. meghalván plébánosa, Pop Tógyer, a püspök okt. 14.-én Szűcs Tógyer számfölötti papot nevezte ki popává, kit okt. 20. Dregics Gábor világosi esperes a járási szolgabíró jelenlétében igtatott be⁹⁾. Investiturája az állam közbejöttével első eset. Régi templomuk helyett 1812-ben kieszen fekvő, csinos templomot építettek a kuviniak¹⁰⁾. *Lazur* és *Láz*, 1786. *Lugozó* pópája 1811. tavaszán lázításra bujtogatott¹¹⁾. *Lungsóra* multja ösmeretlen. *Lupest*, *Madrizest* és *Mácsa* 1786. már plébánia. *Magyarad* pópáját, Popa Mitrut, 1787. egy banda kirabolta¹²⁾. *Ménesi* g.-kel. temploma az egykor r. kath. templom alapján áll¹³⁾. Pópája 1780. Simonovics Gábor, 1789. Topor György. Ellene s a község többi pópája ellen panaszt emelt az elüljáróság, hogy hatóságában akadályozzák s hogy az Aradra küldött rabokat útközben kiszabadították¹⁴⁾. *Mikalaka* pópáját a lakosok 1782. zsarolás miatt vádolták be. 1787. Popovics Cyrill diaconus volt a tanító¹⁵⁾. A kettős paptartás újabb időkben is sok zavart, sőt botrányt okozott. *Milova* egyh. multja ösmeretlen. *Minyád* 1786. plébánia. *Miske* papjának, Kosztovics Jánosnak, kivel és családjával a hajdúk gorombáskodtak, a püspök 1787. decz. 13. tett kérelmére elégtételt szolgáltatott a vármegyére. 1789. Morar Jób és Konstantin Vaszali lett miskei pópa; a püspök azonban ápr. 29.-én Popovics Vazult s még azon évben decz. 28. Popovics Sineát nevezte ki¹⁶⁾. *Mondortak* 1825-ben költözött át mostani helyére. Új templomát 1850. építették. *Monorostia* temploma rossz állapotban volt már 1835. is¹⁷⁾. *Monyásza*, *Monyoró*, 1786. *Moroda* papja 1789. Popovics János. *Muszka* pópája Popovics Tógyer 1786-ban elhunván, utóda Popa Flóra lett. Új templomának terveit a vármegye 1794. márcz. 27. küldte föl. *Musztésd*, 1786. *Nadab* pópáját a vármegye 1745. mint serindia-tartót és orgazdát vádolta be a püspök előtt. 1795. Bradovics János a papja. Templomának terveit a h.-tanács 1774. okt. 27.-én azzal hagyta helyben, hogy tiltott adakozások ne történjenek¹⁸⁾. *Nadalbest*, 1786. *Nagy-Halmágy* templomának nagy harangját, mely 1848. nov. 8.-án egész nap fegyverre szólította a lázadókat, Schwarz Gábor tűzér jól irányzott második lövése

¹⁾ Jk. 1775. 299., 1776. 254. sz. — ²⁾ U.-o. 1780., 30. sz. — ³⁾ Közlöny, 1848. 702. l. — ⁴⁾ Journal, 1341. sz. — ⁵⁾ Gurban Konstantin buttyini esperes közlése. — ⁶⁾ Gejtions-prot. 768. — ⁷⁾ Megyei jk., 250. — ⁸⁾ HTT. 1782., 8437. sz. — ⁹⁾ Jk. 1774. 238., 1775. 54. és Journal, 1787. 2095., 2133. sz. — ¹⁰⁾ Fábian, II. 47. — ¹¹⁾ P. Nagy naplója, 872-3. és 886. sz. — ¹²⁾ Journal, 726., 744., 1721. — ¹³⁾ Fábian, II. 49. — ¹⁴⁾ Gejt.-protokoll, 1456. és 1484. sz. — ¹⁵⁾ Journal, 468. — ¹⁶⁾ U.-o. 2483. és Gejt.-protokoll, 701., 1291. és 3886. sz. — ¹⁷⁾ Fábian, II. 58-9. — ¹⁸⁾ Megyei jk. 1745. 11-14 l. 1772. 172. és 1774. 251. sz.

némította el. Kendi Sándor lázadó őrnagyot két pópával felakaszttatta Gáll László aradi nemzetőri őrnagy¹⁾. *Nagy-Pél* templomának újraépítését 1785. aug. 22. engedte meg a kormány²⁾. *Nádas* templomának építését 1768. jún. 30. hagyta jóvá a királyné. Papja 1787-ben Popa Kracsun³⁾. *Nyágra* és *Obersia* 1786. *Ocs* és *Ocsisor* egyh. múltja ösmeretlen. *Otlaka* temploma megvolt már 1786. is⁴⁾. Csinos temploma újabban épült. *Ottvos* pópája 1775-ben titkos esketés miatt állt vád alatt⁵⁾. *Pajzsán*, Keszendből 1868. kiválva, egyházilag is szervezkedett. *Pankota* pópája 1788-ban Joánovics Germán. *Paulis*, öt évi várakozás után, 1779. nov. 25.-én nyert engedélyt templom-építésre⁶⁾. *Pernyest*, 1786. *Petris* első pópája 1709-ben Popa Juon volt, mint ezt a templomban őrzött egyik könyvének beírása tanúsítja. 1835. táján két papot tartottak⁷⁾. *Pécska* részére az eddigi három mellé a püspök 1785. egy negyediket is kért, a vármegye azonban ezt fölöslegesnek találta⁸⁾. A szerbeknek és utóbb betelepedett románoknak külön templomaik voltak. Az előbbi 1893. ápr. 7. leégett. Első ismert papja 1787-ben Petrovics János. *Pless* papja 1789. Popovics Trifon. *Prezest* papját, Dronka Petrut 1787. máj. 22. a megye buzdította, szorgalmazza papi földének megadását az uraságnál; a földadótól pedig fölmentelt⁹⁾. Popovics Péter pópát, mint lázítót, a vármegye 1812. január 28.-án elfogatta¹⁰⁾. *Radna* g.-kel. templomának építésre való engedélye 1769. július

31. és újabban 1782. június 17. kelt¹¹⁾. *Ravna* pópáját, Krist Józsefet, nemes Nyisztor megverte, miért az aradi szentszék panaszára 1785. nov. 11. vizsgálatot rendelt el. 1788. a Lahács Péter ravnai lakatosnál elkobzott fegyverek tulajdonosait, a pópa kivételével, 12 bottal büntette a megye¹²⁾. *Repszeg* és *Revetis* temploma már állott 1786-ban¹³⁾. *Rokszin* már 1693. plébánia¹⁴⁾; 1732. azonban elpusztult s most Monyórohoz tartozik. *Rossia* pópáját 1787-ben bepanaszolta földesura, Salbek György, hogy az úrbéri rendeletet elferdítve hirdetővé ki, a nép engedetlenkedik. 1834. a község egy része katholizált. *Seprős* templomában 1823-ig használták a bethlenősi romok közt talált ostyasütőt¹⁵⁾. Pópáját, Popa Alexát, tolvajság miatt 1788. egy havi börtönre ítélte a megye¹⁶⁾. *Sikló*, 1786. *Sikula* népes egyházának múltja ösmeretlen. *Silingia* 578 ó-hitűjének 1835-ben fatemploma s egy pópája volt. *Simánd* pópáját 1766. saját felesége és két leánya gyilkolta meg. Ezért a megye szept. 25. Simándon atyjuk háza előtt száz-száz botot veretett a lányokra, anyjukat pedig lefejeztette s fejét póznára tűzette. 1788. Aktyin pópát saját hívei a templomban úgy elverték, hogy belehalt; a templomba temették el, mi ellen 1789-ben felszólalt a megye¹⁷⁾. Bila simándi pópa 1840 táján több aradmegyei templom számára festett szentképeket. *Soborsin* fatemplomának kijávitását 1768. május 24. engedte meg a kormány. 1787. pópája az uradalom többi pópájával együtt vád alatt állt, hogy az eltíl-

¹⁾ *Közlöny*, 1848., 762. l. Sírjukat a banyesdi híd alatt Nagy-Halmágy ény. részén egy felírat nélkül maradt kőkereszt jelöli. — ²⁾ *HTT*. 1785., 21,842. sz. — ³⁾ *Jk.* 1768., 200., 239. *Journal*, 1787. 2468. sz. — ⁴⁾ *Korabinsky*, Lexikon, 506. — ⁵⁾ *Jk.* 1775., 129. sz. — ⁶⁾ *U-o.* 1774. 141., 1780. 45. sz. — ⁷⁾ *Fábián*, II. 30. — ⁸⁾ *HTT*. 1785. 5546. és *Jk.* 166. sz. — ⁹⁾ *Journal*, 1787. 800. — ¹⁰⁾ *P. Nagy* naplója, 984. sz. — ¹¹⁾ *Jk.* 1768. 176., 1769. 184., *HTT*. 1782., 4142. sz. — ¹²⁾ *Jk.* 1785. 546., 1788. 2157. — ¹³⁾ *Korabinsky* 601—2. — ¹⁴⁾ *P. Nagy*, Arad (MS.) 87. — ¹⁵⁾ *Parecz*, 12. — ¹⁶⁾ *Gest.* prot. 2170. — ¹⁷⁾ *U-o.* 1788. 2265., 1789. 1531. és *Lakatos*, II. 162.

tott coledákat és visitationalis cantatiokat még mindig gyakorolják¹⁾. *Solymos* pópáját, egy elkeresztelés miatt, 1773-ban 3 napra bezáratta a megye²⁾. 1790. pópáját 40 haramia kirabolta. 1848. decz. 8.-án Asztalos Sándor itt egy pópát, mint főizgatót, fölakasztattatott³⁾. *Solymos-Bucsáva*, 1786. *Somoskesszi* (Somosköz néven) 1783. jan. 8. nyert engedélyt, hogy száz frt erejéig megújíttassa templomát⁴⁾. *Szabadhely* az újabb egyházközségek közé tartozik. *Szauró* és *Szakács*, 1786. már templommal. Ez utóbbiban ekkor alkalmasint a most elhagyatott, a falun kívül eső török templomot használták. *Szelezsán*, *Szelisye* és *Szemlak* újabb parochia. *Szent-Anna* komlói részében 1786. két templom is volt; Komlós most is g.-keleti. *Székladvar* 1786. már egyházközség; legkitűnőbb fia Goldis János, 1892-től a váradí g.-kel. egyházmegye püspökhelyettese. *Szinyye*, 1786. *Szintye* templomának kiépítését 1769. márczius 13.-án engedte meg a királyné. 1789-ben Kukovics Flórán a pópája⁵⁾. *Szlatina* egyházáról (a borossebesi járásban) nincs tört. adalék. *Szlatina* egyházának fölépítésére (a soborsini járásban) 1786. okt. 31. jött engedély⁶⁾. Pópáját 1784-ben a rablókkal való egyetértés miatt a vármegye elfogatta⁷⁾. *Szoróság*, 1786. *Szöllős-Csigerel* 1768. jún. 30. kapott engedélyt templomépítésre⁸⁾. Templomának legfőbb kincse egy régi pravita⁹⁾. Derék papja, a verseiről is ösmeretes Horga Miklós (Papa Nyika), 1811. febr. 25. hunyt el¹⁰⁾. *Szussán*,

1786. *Talács* egyházi multja ösmeretlen. *Talpas*, 1786. *Taucz* pópáját, Pless Györgyöt, 1782. tolvajság miatt száz botra ítélte a borosjenei úriszék s ötvenet rá is veretett, mit a vármegye 1783. jan. 8. a legszigorúbban rosszalt¹¹⁾. Taucznak 1794-ben három pópája volt, mindhárom a község előtt gyűlöletes családból. A hely-

ségnek a vármegye, elegendő alap hiányában, nem engedte meg a templom-építést¹²⁾. *Temesest*, 1786. *Ternova* pópája 1784. résztvett a lázadásban, miért a megye vizsgálatot indított ellene¹³⁾. *Tok* düledező temploma helyett 1786. építettek újat¹⁴⁾. *Tótvárad* g.-kel. egyházának multja ösmeretlen. *Trojás* diakonjává, majd papjává 1788. júl. 4. Popovics Konstantint tette a püspök¹⁵⁾. *Vadász* g.-kel. anyakönyve legrégebb az egész megyében, mert 1668-on közdődik. 1820. papja a földesúrtól (Simonyi József) egy sessio földet kapott¹⁶⁾. *Vaszoja* pópája 1789-ben Pópa Péter. *Vidra* g.-kel. egyházi multja ösmeretlen. *Világos* (Siria) új templomának építését 1769. márcz. 13. engedte meg a királyné¹⁷⁾. 657 g.-kel. családjának már 1787-ben négy pópája volt, kik közül Dregics Gábor viselte az esperességet¹⁸⁾. *Vinyest*, 1786. *Vojvogyén* lakói 1780. még olyan tolvajok voltak, hogy magában a templomban rakták le lopott holmijukat¹⁹⁾. *Zaránd* pópája 1789-ben Popovics Juon lett. *Zimbró* és *Zöldes* 1786-ban már g.-kel. egyházak.

¹⁾ *Megyei jk.* 1768. 31. és 1787. 207. — ²⁾ *U.-o.* 1773. 77., 106. — ³⁾ *Közlöny*, 1848., 897. l. — ⁴⁾ *HTT.* 1783., 117. sz. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1768. 307., 1769. 76., 1789. 519. — ⁶⁾ *HTT.* 46,353. sz. — ⁷⁾ *Jk.* 1785., 75. — ⁸⁾ *U.-o.* 1768., 200. — ⁹⁾ *Fábián*, II. 104. — ¹⁰⁾ *P. Nagy* naplója, 550. és 851. sz. — ¹¹⁾ *HTT.* 1782. 5930. és 7858. sz.; *megyei jk.* 1782. 40. és 1783. 69. sz. — ¹²⁾ *U.-o.* 1794. 50., 54. — ¹³⁾ *Jk.* 1785., 47. — ¹⁴⁾ *U.-o.* 1786., 1058. sz. — ¹⁵⁾ *Geft.-prot.* 1933. — ¹⁶⁾ *Fábián*, II. 141. és *Rács*, 290. — ¹⁷⁾ *Jk.* 1768. 130., 157., 287. és 1769. 71. — ¹⁸⁾ *Journal*, 554., 1197. — ¹⁹⁾ *Fábián*, II. 167.

IV. Ev. reformátusok.

A török hódítás korát Aradban csak 6 helvét hitv. (ev. ref.) egyházközség élte túl, de templomaik kormos falait eleintén ezek sem javíthatták ki. Részben katolikusoktól örökölt templomaik birtokában ugyan még a csanádi püspök sem akarta háborgatni őket; de egyrészt szegénységük, másrészt pedig Mária Terézia kormányának szigorúan kath. jellege sokáig akadályozta hitéletük virágzását. A vármegye a kormány rendeletéhez képest már 1746. aug. 4. meghagyta, hogy a nem-katolikusok ne bővítsék templomaikat s ne építsenek újakat¹⁾. Ha mégis tenni akarták, évekig kellett várakozniok az engedélyre, melyért — mint a hódítás idejében Konstantinápolyba, — most Pozsonyba, Bécsbe kellett folyamodniok. Vallásuk szabadsága egyebekben is csorbát szenvedett. Így, főképp a világosi járásban, az előbbi rendelettel egyidőben hirdettette ki a vármegye, hogy a törvényes (kath.) ünnepeket 12 frt. bírság terhe alatt tartoznak megülni a helvét és ágostai vallásúak is²⁾. Egyébiránt 1747. február 6. megnyugtathatta a kormányt, hogy itt nincsenek helvét vagy ágostai vallásúakkal betelepített puszták³⁾. Aradon még 1782-ben is csak 9 protestáns volt s nem is vágyakozhattak oda, mert pl. még a türelmi rendelet kiadásának 13. esztendeje után is csak nagy húzavonva után vették föl a csizmadia-czéhbe Keresztesy Pált, ki protestáns volt⁴⁾.

Mindamellet II. József korában már javult a helyzet s Aradban több száz üldözött protestáns nyert új, meleg tűzhelyet. Azokat a morvákat pl., kiket Mária Terézia mint hittagadókat kergetett ki Ausztriából, a kincstár Kerekiben, Ternován s Pécskán telepítette le. A bujdosó protestánsok »az igaz hitről letért morva *Kossuth* (Koschut)

Mátyás vezetése alatt 1781. nyarán érkeztek meg s a megye gondoskodott is elszállásolásukról⁵⁾. Azokat a kálvinistákat pedig, kiket az egri káptalan, mint földesúr, 1771—4. években Egyekből kiutasított, mivel áttérni nem akartak, 13 esztendeig való bujdosás után 1787-ben Kisperegen telepítette le a kormány, mely a káptalan ellen vizsgálatot is indított. 1787. okt. 21.-én egy istállóban tartották első istentiszteletüket a bujdosók, kik száz esztendő múlva csinos templomban ülték meg egyházuk viszontagságainak emlékeztétét⁶⁾.

II. József óta a megyegyűléseken is többször szót emeltek a protestánsok érdekében s nem követelték tőlük annyira a kath. ünnepek megülnését, a kath. jellegű eskütételt⁷⁾. Mikor a kormány 1785. és 1787-ben megengedte⁸⁾, hogy a nemkatolikusok is megújítsák templomaikat, sőt egészen újakat is emeljenek, leányegyházaikban is harangoztassanak s imaházaikhoz tornyot építhessenek, a protestánsok szilárdabb anyagból kezdtek építkezni s buzgóságuk tettekben is nyilvánult. A vármegye már 1786. jún. 19. pártolta a szlatinai protestánsoknak azt a kérelmét, hogy

¹⁾ *Megyei jk.* 1746., 313. l. — ²⁾ *U.-o.* 304—5. l. — ³⁾ *U.-o.* 1747., 9. l. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 73. — ⁵⁾ *HTTanács*, 1781. 320+284, 394., 2950. és 3984. sz. — ⁶⁾ *Szondy Imre*, *Az Egyekből lett Kispereg története*. Arad, 1887. — ⁷⁾ 1783. január 8. mikor a közgyűlésen az evang. Institoris György a törvényesen előírt eskümlnta utána-mondásában idáig ért: »és Istennek legszentebb anyjára, szüz Máriára s Istennek minden szentjeire s választottaira« — szünetet tartott és csak azután folytatta tiszti esküjét. (*Megyei jk.* 1782., 23. sz.) — ⁸⁾ *HTT.* 1785. 27,496/23,523. és 1787. 21,252. és *kir. biztos*, 2578. sz.

— minden egyházközségtől távolesvén, — a földesuraság költségén fából imaházat emelhessenek; utóbb azonban kőtemplomok építését is pártolta. A vallás szabadgyakorlatát biztosító 1791: XXVI. t.-cz. azután, melynek meghozatalában sok része volt Arad egyik követének, gr. Feketének, minden aggodalmat eloszlatt; azt a nyílt parancsot pedig, mely 1859. szept. 15. megtámadta a protestánsok önkormányzatát, Arad összes prot. egyháza visszautasították, csekély erejökkel is növelve a már nem is protestáns, hanem nemzeti ellenhatást.

Aradban 1786-ban csak 38 prot. család, — a XIX. század elején 6750 helv. és 1270 evang., s a közepén 11,037 helv. és 2939 ev. s a végén 20,787 helv. és 7495 ev. lakos volt. 1702. táján megszűnván a zarándi egyházmegye, a helvét hitvallásúak a békés-bánáti, 1822-től fogva pedig a szalontai s az evangélikusok kezdettől fogva a bányavárosi egyházkerülethez tartoztak. Ezek most 11 ev. ref. és 5 ág. hitv. egyházközségben élnek.

Ev. református egyházak a következők:

1) *Ágya* fatemploma a régi egyház helyén emelkedett s a számára 1743. készült szöszéket és superlátot s az 1737-ből való czintányért ma is használják. Új kőtemploma 1796. júliusában készült el s azt 1883. szeptemberében újították meg. Anyakönyvei 1772-től vannak meg¹⁾. — 2) *Bél-Zerénd* legrégibb szentedénye egy kis kanna 1731-ből; legrégibb abrosza 1743-ból való. Régi temploma a faluval együtt leégett 1775-ben. Kőtemploma 1793. készült el, s megkímélte az 1879. évi árvíz, mely 8 ház kivételével az egész falut elsöpörte²⁾. — 3) *Boros-Sebes* 1774. szept. 9. ideiglenes templomépítésére és 1783. aug. 21. romokban heverő régi templomának kijavítására nyert engedélyt³⁾. — 4) *Erdőhegy* régi templomát 1735. május 10.-én kirabolták a rácok s még uraltali kendőit is elvitték⁴⁾. Templomuk bővítésére 1783. május 30.-án kértek s júl. 14.-én nyertek engedélyt⁵⁾. Az építéssel 1784. nov. 14. készültek el s 1879-ben újították meg. Megvannak anyakönyvei 1774-től és lelettárai 1786-tól⁶⁾. — 5) *Fekete-Gyarmat* árpádkori templomának falait a visszaszállingózó lakosok 1721. nagyjából befedték, 1743. az ősi falakat megigazgatták, mennyezettel látták el és bezsindelyezték; 1766-ban az eddigi fatorony helyett kőből valót emeltek, 1782. a templomot újra zsindelyezték, 1785. superlátot és chorust készítettek, 1799-ben azonban lebontották a régi templomnak a Körösre néző és ledőléssel fenyegető részét s 1819. május 18.-án tették le a mostani torony alapját, odáig hosszabbítván meg a templom régi falait. Ekkor meszelhették be a régi freskót⁷⁾, melyről 1862.

¹⁾ Prédikátorai: 1723. Bósházi János, 1730. Szigeti István, 1730. Márton Sándor, 1743. Balog Péter, 1771. Sente Pál, 1772. Madarassy Imre, 1805. Dávidházy János; most Nagy Sándor. (*Rács*, 144—5. és saját jegyz.). — ²⁾ Prédikátorai: 1727. Szentgyörgyi József, 1737. Kállay János, 1760. Takács András, 1773—89. Losonczy István, 1790—91. Böszörményi József, 1791—9. Fábán Mihály, 1799—1803. Lázár Pál, 1803—5. Szilágyi János, 1805—7. Kis János, 1808—26. Szilva Gergely, 1826. Vida Szentendrey Mihály, 1827—43. Lénárt István, 1843—6. Kemény István, 1846. maig Szűcs Imre. (*Rács*, 160. és 272—3.) — ³⁾ *Aradm. jk.* 1774. 242. és *HTT.* 1783, 7803. sz. Prédikátorai: 1712. Balogi Gergely, 1736. Kakas Mihály, 1748. Sikó Ferencz, 1752. Fogarasi István, 1760. Tóth István, 1765—7. Szilágyi János, 1773. Jancsó András, ki 1784. már mint kristyói pap menekült ide vissza; 1782—9. Mészáros András. *Rács*, 162—3. Gejt.-prot. 1789. 2148. és 2239.; *HTT.* 1789. 16820. és 24082. sz. — ⁴⁾ *Márki*, Arad, II. 329. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1783. 678. és 744. l. *HTT.* 1783. 6330. sz. — ⁶⁾ *Rács*, 178—9. és 275. Prédikátorai: 1713. Kőszeghy István, 1722. S. Maklári Mihály, 1742. Tunyogi József, 1750. Szoboszlai Gergely, 1786—99. Lázár Pál; most Patóh Károly. — ⁷⁾ Rajza ezen könyvben, I. 455.

levakarták ugyan a meszet, 1889. azonban magát a nagybecsű festményt is lekaparták. Az állítólag Nagy-Kikindára került régi nagy harang helyett 1799. készítették újat. A papi állás 1778—85. nem volt betöltve, mert a csekély fizetés miatt senki sem pályázott rá. 1711-től 29 lelkésze volt¹⁾: az anyakönyveket 1768-tól, a presb. gyűlések jegyzőkönyvét 1808-tól vezetik²⁾. — 6) *Nagy-Zerénd* egyháza 1712. alakult újra s lakosai 1715. febr. 4. visszaváltották azt a régi harangot, melyet Csete István, Csete Balázs és Gyulai Ferencz a Szalontára való menekvés idejében magukkal vittek Zeréndről s ekkor külváltak Gyarmattól, melylyel 1713-tól közös papot tartottak. 1735-ben a zeréndi prédikátor volt a fölkelő parasztok egyik tábori papja, kit azonban 1736. ápr. 28. büntetés nélkül bocsátottak szabadon³⁾. 1776-ban a templom a falu nagy részével együtt leégett, 1786. azonban újra épült⁴⁾. — 7) *Vadász* lakosai, kik a rácok elől⁵⁾ a Sárretra menekültek, 1711. alakították újra községüket s eklézsiájukat, melynek első papja és tanítója Péter deák lett⁶⁾. 1712. a templomot megújították s tornyát egy öllel magasabbra vették, 1744. és 1768. pedig újra javították. Úgy látszik, ekkor pusztították el a főbejárat fülkéiben levő utolsó szent szobrot is, melyet naivul Moloch-bálványnak neveztek. Idősb Szilágyi János faragtatta le s ő meszeltette be a freskókat is, melyek közül csak egy maradt meg; de az eléje ragasztott toronytól elfedve s összelyukasztva. A templom régibb része 1832. már bedőlt. Utoljára 1893-ban újították. A legrégebbi kehely 1725-ből való. Az anyakönyveket 1767. óta vezetik⁷⁾.

Újabb egyházközségek a következők: 8) *Kis-Pereg*, melyet a szabolcsmegyei Egyekből kivert reformátusok (mintegy 300-an) 1787-ben alapítottak, magukkal hozván már 1655-ben is fennállott egyházuknak nevezetesebb fõlszereléseit, pl. az 1694-ből való kelyhet, az 1695-ből való czín-kannát s az 1751-től vezetett anyakönyvet stb. Első istentiszteletüket 1787. okt. 21. egy istállóból átalakított imaházban tartotta papjuk, Szentiványi Sámuel. 1799. készült el torony nélkül való nádas kis templomuk. Mai templomuk alapját 1822. okt. 21. tették le, de az egyház szegénysége miatt a templomot csak 1833. júl. 7. adhatták át ren-

¹⁾ Ezek a következők: 1711. Szathmáry István, 1713. Sz. Püspöky Sámuel, 1720. Gyõry Ferencz és Szoboszlay György, 1721. Debreczeni István, 1722. Zilahy János, 1735. István deák, 1748. Szoboszlay Gergely és Mándoky István, 1750—1. Tunyogi József, 1752—3. Berhidy János, 1754—6. Sallay István, 1757—9. M. Jámbor István, 1760—8. Török Ferencz, 1769—71. Bölönyi Ferencz, 1772—7. Sente Pál, 1778—85. senki, 1785—95. Kállay József, 1796—7. Simai Mező István, 1798—1806. Szilágyi Mihály, 1807. Szilágyi József, 1808—9. Csáky Mihály, 1810—11. Szirbik Miklós, 1812—6. Ecsedy Gábor, 1817—48. Kuthy Lajos, 1848—57. Balogh István, 1857—8. Balogh Endre, 1858—80. Ferenczy Gedeon, 1880—7. Márk Ferencz, 1887-től Szüts József. — ²⁾ Az anyakönyvek és *Ferenczy* Gedeon adatai (Rácznál, 275—7. l.) alapján. — ³⁾ Papok: 1713. Szathmári Püspöky Sámuel, 1715. Debreczeni István, 1735. Szilay János, 1744. Vetésy István, 1774. Olcsai Gál András, 1775. Szödényi N. József, 1777. Erdélyi Sámuel, 1780. Bottos Mihály, 1782. Barta József, 1790. Szilágyi Mihály, 1798. Molnár János, 1830. Mile László, 1835. Varga Lajos, 1841. Bittó Sándor, 1844. Böszörményi József, 1870-től Bán József. — ⁴⁾ *Rács*, 221—2., 278—9. — ⁵⁾ A vadász ref. egyház anyakönyvének (II. k.) tájékoztatlan bejegyzése szerint a kuruczok elől. — ⁶⁾ Papok: 1711. Péter deák, 1713. Aszalay János, 1714. Debreczeni István, utóbb Mándoky István, Püspöky Sámuel, Gyõry János, Szoboszlay Gergely, 1748. Veszprémy János, utóbb Jámbor István, Zsarnay János. 1767. id. Szilágyi János, 1797. ifj. Szilágyi János, 1803. Kutasy József, 1806. Szilágyi József, 1807. Szilágyi Mihály, 1818. Némethy Sámuel, 1825. Benécs Dániel, 1832. Erdélyi József, 1867. Bor Aron, 1877-től Hajdú Elek. — ⁷⁾ A vadász eklézsia anyakönyveinek adatai és *Rács*, 263—4., 289—290.

deltetésének¹.) 1882-ben gyökeresebben megújították a templomot és 36 m. magas tornyát s 1887. okt. 23. méltó módon megünnepelték a megható multú egyház fennállásának századik évfordulóját²). Ezen száz év alatt 6761 születés, 1535 házasság, 4 válás és 4580 haláleset van bejegyezve az anyakönyvekbe. 9) *Gyorok* ref. egyháza 1798. alakult újra. Egyházi edényekkel Hódmező-Vásárhely ajándékozta meg s onnan jött első lelkész-tanítója, Igaz Sámuel is³). A keresztelési anyakönyv már az 1759., az esketési és temetési azonban csak 1801. évvel kezdődik. A magyar-útczai kis templom helyett Bakcsy György számtartó buzgólkodásából épített újat 1832. nov. 4. szentelte föl Kócsa István aradi lelkész. Ennek emléket ötven év múlva kegyeletesen ülte meg a kis község, hol azon idő alatt a születések száma 702, az esketéseké 250 s a halálozásoké 674; a hívek száma azonban 372-ről 207-re szállt alá⁴). Az Apatitól 1678-ban ajándékozott 100 db kőst 1804 végén készpénzben váltotta meg az állam s a község ebből külön tanítói állást szervezett. 10) *Arad* 108 ev. ref. és 80 ág. hitv. családja 1827. ápr. 28. nyert engedélyt templomépítésre s 1829. aug. 29. az Erdélyben hivatalától megfosztott Cs. Vajda Péter már megtartotta az első ref. istentiszteletet. A tiszántúli egyházkerület azonban 1829. ápr. 17. Vajdát nem fogadta el papnak, mire az aradiak 1830-ban Kócsa Istvánt választották meg helyette⁵). A papságot csak 1841-ben választották el a tanítóságtól. A Deák-Ferencz-útczai templom, melynek alapkövét Aradmegye rendeinek jelenlétében tették le⁶), 1847. készült el. 11) *Szemlak* reformátusai 1826. táján váltak külön az ágostaiaktól, külön templomot azonban csak utóbb építhettek.

V. Ágostai hitvallásúak.

Az *ágostai* hitvallás Aradvármegyében csak a XVIII. század második felében foglalt tért. A vármegyének 1782. június 5.-én tett jelentése szerént csupán Apatelken volt egyházuk s Ottvoson imaházuk⁷). — 1) *Apatelke* vagy Mokra egyháza a faluval egyidőben, 1748-ban alakult meg. A főkép Szarvasról és Csabáról jött tótokat a telepítő b. Péterffy már 1748. márcz. 26. biztosította vallásuk szabad gyakorlatában s papjoknak és vezetőjöknek, Géts Istvánnak »nemcsak maga hivataljára nézve, hanem

¹) Az alapköben elhelyezett leoninverses chronostikon szerént:

»FÉNYLİK A NAP DÉLEN, MEŁY VÁRVÁN VÁRT VALA RÉGEN, —
TAPSOL AZ ÉGI SEREG, ÉNEKEL ERRE PEREG.«

²) Papok: 1787—98. Szentiványi Sámuel, 1798—1818. Némethy Sámuel, 1818—21. Nagy József, 1821—1851. Szondy Lajos, 1851-től *Szondy* Imre, az egyház történetirója. (Az Egyekből lett Kis-Pereg története. Arad, 1887. 8r. 58 lap. V. ö. *Csiky* Lajos, Emlékkövek a kisperegi ev. ref. egyházközség százados fennállásának örömmünnepélyéhez. Debreczen, 1887. 8r. 38 lap.) — ³) Utódai: Sz. Kovács Sámuel 1833—41., Kovács József 1841—8., Kis János 1848—9., Vajna Áron levita 1849—59., Balogh Endre 1859—71., Kovács József (másodszor) 1871—2., Rácz János 1873—4., Rácz Károly, az egyházmegye monographusa, 1874—84. Jelenleg Csák József. — ⁴) *Rácz*, Értesítvény a reformátusok ménes-gyoroki gyülekezetéről. Sárospatak, 1875. U.-ő: Zaránd, 187—8. s több levele az Alföldben. —

⁵) Aradi papok: 1830—3. Kócsa István, 1833—44. Györy Mihály, 1844—9. Bittó Sándor, 1849—59. Baló Benjamin, 1859—80. Bökényi János, utána *Ferenczy* Gedeon († 1895. febr. 25.) ki az ifjú egyház történetét megírta. (Lakatosnál, II. 73—78. s jelenleg Csécsy Imre. —

⁶) *Jancsó*, Fábán, 60. — ⁷) *Aradm. jk.* 1782. jún. 5., 25. sz.

hogy sokat fáradozott és a szegénységnek pártfogója kíván mindenben lenni«, biztosítani akarta az egész község becsülését s engedelmességét¹⁾. Első, szerény templomuk csakhamar megromlott s be sem fogadhatta már a híveket, miért is 1781. újnak építésére kértek és 1782. nov. 25. nyertek is engedélyt²⁾. 1793. jún. 12. a templomba beütött ugyan a villám, de nem gyújtott, csak a zsindeleket szórta szét. 1785. aug. 11. a helytartótanács sok húzavona után fölmentette az apatelkieket attól, hogy stola-illetéket fizessenek a borosjenei plébánosnak³⁾. 1806. szept. 21. a superintendens útasította a papot, hogy a cseh ref. családok csatlakozásának megkönnyítése végett az úrvacsorát ezeknek két szín alatt szolgáltatassa ki. 1806. és 1819. újabb települőkkel gyarapodott a hívek száma. Az anyakönyveket 1776-tól vezetik. A tót és német szónoklatok mellett Liszy István már 1789. január 4.-én tartott magyar szónoklatot⁴⁾. — 2) *Ottvos* kis imaházát 1782. említik először⁵⁾. 1785. ápr. 11. a csanádi szentszék az ottvosi nem-katholikusok iskolamesterét a kir. rendeletek értelmében eltiltani kérte a temetési szertartásoktól s attól, hogy az imaházon kívül egyh. beszédeket tartson, mire a megye meg is intette a tanítót⁶⁾. Úgy látszik, a kis imaházát már 1784. leégették a lázadók⁷⁾. — 3) *Fazekas-Varsánd* magyar lakosai a Szöllős-Nákófalváról 1792. betelepített orosháziak. Lelkészek, Wagner Imre, már 1792. május 7. megkezdte hivatalos működését. Gr. Fekete János, a földesúr, azonnal biztosította a lakosokat,

hogy stólat csak saját papjuknak fognak fizetni s hogy a templom-építésben is segíti őket. 1800. nov. 9.-én már fölszentelték a templomot. 1869. a tótajkiak elszakadtak a magyar egyháztól, de 1876-ban újra egyesültek vele. 1892. május 8. méltóképp megülték az egyház fennállásának százados ünnepét; egyebek közt azzal, hogy új taní-

tói állást szerveztek s ezer forint költséggel három új nagyobb harangot önttetek. Száz év alatt 6194 születés, 1407 esketés és 5692 halálozás van bejegyezve az anyakönyvekbe, melyeket egymásután 7 lelkész vezetett⁸⁾, kik közül Csepregi György állította össze az egyház történetét⁹⁾. — 4) *Szemlak* egyháza és iskolája 1826 táján keletkezett. Magyar, német és tót ref. és ág. telepesei odáig közös templomot és iskolát tartottak. Első önálló papjuk Stephani Dániel. — 5) *Arad* evangélikusai már 1819. aug. 29. kértek, de nem kaptak engedélyt arra, hogy istentiszteletüket a

¹⁾ Papok: 1748—76. Géts István, Géts Pál; 1776—1806. Liszy István, ki 80 éves korában Atzéltól nyugdíj fejében 50 r. forintot, 12 mérő búzát és 6 öl fát kapott; 1806. szept. 28.—1812. Oplatkai Tessényi János György, 1812—18. Szlamay Mihály, 1818—22. Wagner Károly, 1823—32. Szalmovszky János, 1833—40. Czukker Sándor, 1840—2. Paulinyi Károly, 1843. Kutlik János, 1844—56. Hajnóczky Sámuel, 1856—73. Orgovány Pál-1873—88. Chován Viktor, 1888-tól Gálik Mátyás. — ²⁾ *Megeyi jk.* 1781. február 7. 54., márcz. 28. 22., 1782. aug. 5. 29., 67., 1783. 35. sz. *HTTanács*, 1781. 1146., 1782. 8281, sz. — ³⁾ *Jk.* 1784. 378. és *HTT.* 1785. 18, 273. sz. — ⁴⁾ *Liber ecclesiae ev. Mokrensis publicus.* (Kézirat). Ebben az egyház történetét 1786. nov. 11. Liszy kezdte vezetni. — ⁵⁾ *Megeyi jk.* 1782. jún. 5., 25. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1785. 268., 481. sz. — ⁷⁾ 1786-ban *Korabinsky* már nem említi. — ⁸⁾ Papok: 1792—1800. júl. 2. (haláláig) Wagner Imre; 1800. aug. 5.—1805. febr. Benkő Sámuel; 1805. márcz. 15.—1824. nov. 23. Simon Sámuel; 1825. jan. 5.—1843. ápr. 9. (haláláig) Obetko Mihály; 1843. júl. 2.—1849. júl. 7. (haláláig) Fejér János; 1849. szept. 23.—1875. decz. 5. Neumann Károly (Petőfi tanuló társa, ki több adattal járult a költő életéhez); 1875. decz. 5.-től Csepregi György. — ⁹⁾ *Csepregi: Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez. Arad, 1892. k8r. 59 lap.*

Flórián-kápolnában végezhessek; így továbbra is Glatz János megyei főmérnök házában vonultak meg és ott Czuker János, Hász Mátyás egyh. gondnok gyermekeinek nevelője végezte a papi tennivalókat. 1846. okt. 11. azonban pappá választották Stephani Dániel szemlaki lelkészt¹⁾ s másnap 310 tagú önálló egyházat szerveztek. 1847-ben megvették a Templom- és Kereszt-útcza szögletén levő Török-házat, melynek korábban is használt imatermét kicsinosították. A várostól a Tököli-kertben ajándékozott telken épített külön imaházat csak 1868. ápril 5.-én szentelhették föl²⁾. — 6) *Medgyes-Egyháza* 1893-ban alakult kis-községgé³⁾ s egyúttal külön egyházzá, melynek első papja Zsilinszky Endre.

VI. Nazarénusok.

A nazarénusok ellen a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1854. január 26. kelt rendelete alapján 1855. június 25.-én már a csanádi püspök is útasította Aradvármegye plébániáit⁴⁾. Ez a felekezet azonban Aradban csak két évtized múlva kezdett terjedni. — Első hirdetője Aradban *Arató* János, ki Batonyáról átjárt Szentleányfalvára és Bánkút-Zimándra. Amott 1880-ban öt családot nyert meg, kiknek Bagaméry kovács házában egy kiszolgált Gefreiter magyarázgatta az evangéliumot; emitt ugyanakkor már 20 nazarénus-család külön gyülekeزهázát építtetett magának⁵⁾.

VII. Zsidók.

B. Cosa István altábornagy, Aradvár parancsnoka, 1717. május 1. menedéklevelet adott első két »házi és udvari zsidójának«, Elias Izsáknak és Márkus Mayernek; de megtiltotta, hogy Aradra maguk mellé más zsidót híjjanak s 1725. a kormány is tiltotta a zsidók befogadását. Az aradi zsidótemetőnek Elias volt az első halottja; 1754. július 5.-én hunyt el⁶⁾. 1741. már annyian voltak, hogy — Mandl kivételével — $1\frac{1}{4}$ lovas felszerelésének költségeit ajánlták meg a vármegyének. 1742. márcz. 2. a helytartótanács Aradhoz is szigorú rendeletet intézett, hogy ne tűrje a fel s alá kószáló zsidókat és csavargókat, mert ezek ilyen háborús időkben kémszolgálatot teljesíthetnek. Cosa báró a letelepült 6 zsidócsaládtól, melyből 4 már a maga házában lakott, évenként 96 frtot szedett, mi ellen 1743. márczius 13.-án tiltakozott a vármegye, mert a zsidók türelmi adó fejében úgyis 150 frtot fizetnek a pozsonyi kamarának, adójuk pedig 75 frtra megy. A helytartó-tanácsnak 1744. jún. 16. és decz. 18. kelt rendeletéből ismét összeírták, hogy tekintettel a háború nyomasztó körülményeire, fejenként 6 frttal megtaksáltassák őket; a vármegye 1745. január 26. mindjárt meg is intette Aradvárosát, ne engedjen meg semmi olyan gondolatot, hogy »ez a héber nemzet« a keresztényekkel közösen fizessen

¹⁾ Papok: 1846—9. (haláláig) Stephani Dániel, ki után egy évig nem volt lelkipásztor a egyháznak; 1850. ápr. 1.—okt. 1. Frint János, 1850. nov.—1875. decz. Nikodem János, 1875. decz. 12.—1881. Stiegler Gusztáv, 1881-től Frint Lajos. — ²⁾ *Stiegler Gusztáv Lakatosnál*, II. 67—72. — ³⁾ *Belügym. rendelet* 1893/65,318. sz. — ⁴⁾ *Protocolium circularium parochiae R. C. Soborsinensis*. — ⁵⁾ *Alföld*, 1880., 137. ⁶⁾ *Dr. Steinhardt Lakatosnál*, II. 79.

háziadót, mert így a katolikus adófizetőkkel egyenlőknek tekinthetnék magukat¹⁾. S midőn Winkler Mandl és Filip Ferencz aradi zsidók adójuk mérséklését kérték, 1745. jan. 26. szintén kifakadtak a rendek, hogy a zsidók a keresztényekkel közösen nem fizetnek adót s azért velők egyenlőknek sem tekinthetők; mégis minduntalan panaszkodnak, hogy adóznok kell, pl. hogy hadi czélokra újabban is nevezetes összeget kellett fizetniök, holott itt sem vonhatni párhuzamot köztük s a katolikusok közt. Febr. 23.-án újra összeíratta őket a kormány; ekkor a házas és a zsellér zsidók családonként 6, összesen 84 frtot fizettek s így Aradon már 12 önálló zsidó család élt. Ezeket most 2 frt pótdóra is szorították s a mostani zsinagógánál úgynevezett vallástürelmi zsinórt húzva, elkülönítették őket a keresztény lakosoktól. Érdekes, hogy a megyében, a rendeknek 1746. aug. 4.-én tett fölterjesztése szerint, Aradon kívül csak Simádon laktak zsidók²⁾.

1749. júl. 9. a kormány felhívta az aradi zsidókat, küldjenek képviselőket a türelmi adó kivetése ügyében Pozsonyba összehítt bizottság elé. E bizottság 20,000 frtban állapította meg az ország zsidóinak adóját, miből 80 frt esett az aradiakra.

Aradon 1751-ben magában a német városban csak 1, a ráczvárosban 7, a várbán pedig 4 zsidó-család élt³⁾; 1754-ben 24, 1765-ben már 81 zsidó lakott Aradon; és pedig 17 férfi, kik mind adót fizettek; köztük 8 rendes és 9 zsellér-lakó⁴⁾; 19 nő, 19 fiú és 26 leány⁵⁾. Két év múlva számuk elérte a százat s 1785-ben a 200-at, mert ekkor már 41 család fizette a 85 frtről 272-re növekedett türelmi adót⁶⁾.

1765-ig ugyan nem volt szabad 6 háznál többet vásárolniok; de ebben az évben még 2 épített házat s ösmeretes, 1765. nov. 29.-én a városi tanács mennyire kifakadt Wagner műszaki kapitány ellen, ki 50 bottal fenyegette a polgármestert, ha föl nem épített pártfogolt zsidájának lerombolt bódéját⁷⁾. Általában erősödött a zsidóság, melynek már 1742. volt egy kis imaháza a ráczvárosban; a Nahuma nevű asszonytól ajándékozott telken pedig 1759. egy kis zsinagógát is építettek, melynek 1764-ben R. *Fachanan* lett első rabbija. 1773. a régi temető helyett, melyet az új vár építése miatt be kellett zárniok, egy 50 öl hosszú s 30 öl széles új temetőhelyet adott nekik a város, mely 1775-ben külön kőszármészárszék nyitását is megengedte. 1767-ben már külön zsidóbírójuk is volt Simon Salamon személyében⁸⁾. Elég szegényesen, jobbadán pálinkafőzésből éltek; 1754. május 9. folyamodtak is a vármegyéhez, midőn a minoriták a sátoros ünnepeken s vasárnapokon kívül még más keresztény ünnepek megülését is kívánták tőlük s így keresetökben gátolták őket⁹⁾. 1770. a zsidók nagy része ki akart költözni Aradról, mivel a pálinkafőzés a kincstár kezelésébe menvén át, nem tudnak megélni; a vármegye kérte is a királynét, engedjen el valamit türelmi adójukból, vagy nyujtson valami módot, hogy a terheket elviselhessék.

Különben is védelmökre kelt a zsidóknak. Így 1770. márcz. 8.¹⁰⁾ tűrhetetleneknek találta a simándiak kihágásait s hallatlan rosszakaratát,

¹⁾ *Jk.* 1741., 61.; 1742., 121.; 1743., 142.; 1744., 311.; 1745., 424. — ²⁾ *U.o.* 1745., 446—7., 455., 492.; 1746., 313. *Fábián*, I. 182. — ³⁾ *Jk.*, 1749., 59. és 1750., 11. sz. — ⁴⁾ *Aradi lt.*, az illető évek számadásaiban. — ⁵⁾ A rendes lakók: Palkó Mózes, Wolf Joachim, Lebl Jakab és Mihály, Goldschmidt Ábrahám, Illés, Simon, Salamon és Hajum Lévi. — ⁶⁾ *Steinhardt*, II. 80. — ⁷⁾ E könyvben, II. 397. — ⁸⁾ *Stadrechnung*, 1765—7. — ⁹⁾ *Közli Lakatos*, II. 265—6. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1770., 25.

hogy egy év lefolyása alatt 10 simándi zsidó házat égették föl. Mikor a zsidók, saját házaikat őrízetlenül hagyva, hitsorsosaik házának oltására siettek, az egyik zsidónak házából elloptak néhány hordó pálinkát. Éjnek idején keresztül törték nem egy zsidónak háza falát »s nem irtóztak gonoszúl felgyujtani s elhamvasztani magát a zsinagógát sem«. Mivel pedig a simándiak egymáson ki nem adtak, a vármegye meghagyta, hogy a szolgabíró új, ünnepies vizsgálatot tartson; az ezután eső károkért pedig, ha a tettes ki nem derül, a simándiakat együttesen vonja felelősségre. 1775. márcz. 28. ügyészi keresetet indítottak Csernovics Pál ellen is, ki néhány aradi és tornyai zsidót keményen megvert s megkárosított. 1781. okt. 17. viszont újabban ajánlották a zsidók türelmi adójának leszállítását, egyúttal azonban intézkedtek, hogy az aradi községhez tartozó békésmegyei zsidóktól esetleg Békésmegye segítségével hajtsák be; midőn pedig 1783. márcz. 31.-én megjelent a kormány rendelete a zsidóiskolák ügyében, a megye május 26. elhatározta, hogy ezt csak akkor hirdeti ki, ha az aradi zsidók hazajönnek a pesti vásárról és, hogy jobban megértsék, az alatt németre fordíttatja a rendeletet¹).

A zsidóság iránt való ezen figyelem azonban már a furcsaságba csap át, midőn a helytartótanácsnak 1785. június 13. tett felszólítására a megye jún. 28. egész komolyan kiutalványozza a tűztől károsult simándi zsidók számára hozzá begyűlt 40 *krajczárt* s annak szétosztásával a megyei pénztárnokot bizza meg²). József császár atyáskodását a zsidók is megérezték; 1785. az aradmegyei zsidók türelmi adójának már csak hátaléka is 2181 frt 22 kr-ra rugott³). A kormány nógatására a megye 1786. ápr. 3.-án az aradmegyei rabbiat eltiltotta a szokásos kiközösítésektől; 1787. ápril 30. betiltották a zsidó társaságokat⁴), melyek közzé tartozott az 1729. alapított s 1750. újrászervezett Chevra Kadisa, egy, a palesztinai zsidók gyámoltására alakult s egy, csak 1785. keletkezett olvasóegyesület⁵); 1787. jún. 27. már magának Palkó Mózes aradi zsidóbírónak kérésére szorították rá a rabbi, hogy a fizetésén felül szedett díjakat a hitközség pénztárába visszafizesse; a türelmi adó hátalékának (255 frt 30 kr.) behajtására pedig katonát is alkalmaztak⁶).

Az első nemzeti iskolát 1789. nyitották meg az aradi zsidók; eleintén azt akarták, hogy a tanító a rabbi és a jegyző teendőit is végezze; Szemnitz Hirsch (1786—9.) után azonban külön rabbinak alkalmazták Chorin Aront, tanítónak pedig Singer Löwöt, kit azután, hogy könnyebben megélhessen, 1789. aug. 26. a vármegye is felfogadott — díjnoknak⁷).

Chorin Aronnal⁸) egészen új korszak kezdődik az aradi zsidóság történetében. Az aradiak már 1786. szept. 16. meghítták a morvaországi ifjút, ki akkor nem volt több 20 évesnél, de már is bizonyos hírnévre tett szert. Hetenkint 4, — 1790-től 5 bankóforint volt a fizetése s neki is, községének is nyomorúságos a helyzete. A község nevében már 1790.

¹) *Jk.* 1770., 68.; 1775., 91.; 1782. febr. 18. 2., 1783. máj. 26., 34. *HTT.* 1783., 1828. sz. — ²) *Jk.* 1785., 416.; *HTT.* 16,141. sz. — ³) *HTT.* 21,422. és *jk.* 610. — ⁴) *Jk.* 1786., 358., 1787., 733. és *HTT.* 1786., 11,669. és 1787., 11,868. — ⁵) *Steinhardt*, II. 82. — ⁶) *Jk.* 1787., 1178., 1215. — ⁷) *U.o.* 1789., 1116., 2232., 2633. — ⁸) Életrajzai *Sárosy* Gyulától, *P. Hírlap*, 1844., 384. — *Jüdischer Plutarch*, 1848. *Wurzbach*, *Biogr. Lex.* II. 356. *Szinnyei*, *M. Írók*, II. 54—6. *Reich* Salamontól, *Első magyar zsidónaptár s évkönyv*, 1848. I. 97., arcképpel. *Alföld*, 1874., 90. *Vasárn. Újság*, 1889., 210., arcképpel. *Magyarorsz. és a Nagyvilág*, 1875., 503. l., arcképpel; *Lakatos*, III. 16—20. *Dr. Weil* (Lőw Lipót) *Aron Chorin*. Szeged, 1863. *Lőw*, *Chorin Aron*, 1890. *Schönfeld* L., *Chorin Aron*, Arad, 1879. stb.

decz. 9. panaszt emelt a vármegyénél, hogy az aradi hatóság jogtalanul terheli, egyeseket zaklat, bebörtönöz; kérte, hogy régi szokás szerint ügyeit saját körében intézhesse a község s ítéleteit ne bírálhassa felül a városi hatóság, hanem hogy a zsidó senatus egyenesen az úriszékhez feleltesse¹⁾. De nemcsak a várossal volt sok baja, hanem saját hiveivel is. Ezek 1787. hozott alapszabályait az ő módosításaival már 1790. megváltoztatták ugyan, másrészt azonban nagyon vegyes érzelmekkel nézték egyházi, iskolai és társadalmi életök átalakítására irányuló törekvéseit. XVI. Lajos kivégeztetésekor már 1793. márcz. 6. lelkes német beszédet intézett az aradi zsidókhoz, hazaszeretetre buzdítván őket²⁾. Majd 1797. nov. 23.-án, kezében a thorával, 200 ünnepiesen öltöztetett gyermek élén ment az Aradra érkező József nádor elé, hogy részt vegyen a város hazafias ünnepében. A nép kissé megmosolyogta ugyan, »miként hord egy zsidó kecskeszarvat fején s kóringyál utána Mózes sok gyermeke«³⁾; az úri körökben azonban mindnagyon

Chorin Áron.

rokonszenvet ébresztett nemzeties törekvése. Németül, de szívből siratta el Simádon 1802. ápril 2. a megye egyik népszerű emberét, Bánhidy Jánost⁴⁾; a vallásszabadság eszméjétől áthatva üdvözölte 1820. ápril 10. az Aradon keresztülútazó Rudnay esztergomi primást⁵⁾ stb. — Sokat tett községe megmagyarosítása érdekében; a legtöbbet talán azzal, hogy Magyarországon, Aradon, ő állította föl az első reáliskolát, melyben keresztény tanerőket is alkalmazott. — Mesterségekre ő szoktatta az aradi zsidókat. Aradon 1831-ben már nem volt zsidó, ellenben 80 foglalkozott kézművekkel. E végből kézműterjesztő egyesületet alakított.

»Külső hitszertartás és szokás miatt senki sincs kirekesztve az örök boldogságból«, írta volt az Emek ha Savében (Prága, 1803.) s külsőségek helyett a vallás lényegére utalta híveit. 1798. óta írt műveiben⁶⁾ egymásután kelt ki minden sallang és szörszálhasogatás ellen, úgy, hogy 1805. szept. 1. a rabbiknak budai gyülekezete eretnekeknek bélyegezte az Emek ha Savénak különösen a Ros Amána című fejezetében foglalt tételeit, s megszegyentésül le akarta nyíratni a rabbi szakállát, míg az utczai csöcselék megdobálta őt. A helytartótanács azonban 1807. márcz. 2. megsemmisítette ez ítéletet, Chorin pedig megbocsátott ellenségeinek. Az Asre chomozban (1818.) még egyszer szembeszállt ugyan az orthodox theologusokkal, kiket úgysis túlszárnyalt az idő, de ha 1826-ban a badeni kormány tőle kért is véleményt, zsidódogmák szerint miként szabályozza a rabbik hatáskörét, mostantól fogva ritkábban foglalkozott irodalommal s

¹⁾ Jk. 1790. decz. 9., 9. — ²⁾ Chorin, Trauer-Andachtsrede über Ludwigs XVI. Unglücksschicksal. — ³⁾ P. Nagy aklogyája. Alföld, 1887., 197. — ⁴⁾ Gedächtnissrede. Vác, 1803. — ⁵⁾ Sr. fürstl. Gnaden Herrn A. Rudnay stb. Arad, 1820. — ⁶⁾ Teljes gyűjteményök az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában.

inkább arra szorított, hogy szervezze az aradi hitközséget, melyet különben országszerte mintának fogadott el a haladópart. Mivel híveinek száma már 812-re ment¹⁾, 1827. ápril 24.-én a Korona-téren nagyszerű zsinagóga alapját tette le. A megye azonban szétverette az engedelmével nélkül dolgozó munkásokat s az építést csak a következő évben hagyta folytatni, midőn a hitközség annak rendje-módja szerint kieszközölte hozzájárulását²⁾. 1834-ben készen állt az ország legszebb zsinagógája s 1841-ben már orgonaszó mellett énekelték benne a zsoltárokat. Olyan újítás ez, mint az, hogy Chorin rabbi megengedte a kecsgeevést, vagy azt, hogy a zsidók ünnepnapokon is utazhassanak vasúton. Az emberbaráti intézmények is egyre-másra keletkeztek. Még 1830. alakult az izr. jótékonyági egyesület, majd az izr. nőegylet s 1840. fölépült már az izr. kórház is. Fényes Elek méltán jegyezhetette könyvébe³⁾, hogy »az aradi zsidók, némely pestiekkal egyetemben, Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak és szerfelett különböznek a régi szabású, ú. n. lengyel szektától.«

E nagy eredménynek legfőbb részese, Chorin Áron, Aradon 1844. aug. 25.-én hunyt el s az összes hitfelekezetek részvéte kísérte sírjába, melyet 1851. júniusában díszes síremléssel jelölt meg a hitközség, Aradi Zsigmonddal pedig a nemzeti muzeum számára a rabbi mellszobrát is elkészíttette. Ha maga a város és vármegye 1834-en túl fel-felszólt is még a zsidók ellen, antisemitizmusról Aradon nem lehet beszélni. Chorin halála évében éppen az aradi Fábíán Gábor sürgette legjobban a zsidókkal való házasságot⁴⁾; olyan kérdés, a mire a törvényhozás csak 1894. adott feleletet. Midőn Löw Lipót erre, a fölvilágosítás terjesztése végett, rabbiképző-intézetek föllállítását sürgette⁵⁾, 1845. okt. 28. az aradi zsidóközség csakugyan útasításul adta az előkelő zsidók pesti gyűlésére küldött követeinek, Steinitzer Farkasnak és Landshut Lipótnak, hogy a nádor ötvenéves örömmünepét a rabbiknak és tanítóknak igazi zsidó, de egyúttal hazafias szellemben vezetett seminariuma föllállításával javasolják megülni⁶⁾ Ebben már a magyar nyelv tanítását is kívánták, hogy a rabbik a nemzet nyelvén szónokolhassanak; s ha Chorin aradi és Friedmann Ábrahám simándi főrabbi hazafias intelmeiket még németül intézték is a zsidósághoz⁷⁾, maga Arad új rabbija, *Steinhardt* Jakab, 1845. ápril 10.-én Aradon már meg is tartotta az első magyar hitszónoklatot, midőn állását elfoglalta. 1846. aug. 29. a zsidók türelmi adójának eltörlése alkalmából mondott magyar és német beszédet⁸⁾. Előismerésül 1846. október 18.-án főrabbiá tették. 1847-ben ő teremtette meg az izraelita ifjakat segélyező egyesületet, melyet azután Aradon az izraelita egyesületeknek és alapításoknak egész sora követett. Aradvármegye 1848-ban mint korszerűtlen mellőzte Pozsony városának a zsidók emancipatiója ellen aug. 7. a képviselőházhoz intézett kérelmét⁹⁾ s volt alkalma látni Chorin hazafias nevelésének eredményét, mert Arad város védelmében több zsidóhonvéd tűnt ki. A megyében ekkor már 2200-ra rugott a zsidók száma. Az absolutismus kezdetén (1850. végén) az egy millió forinttal tervezett izr. iskolai

¹⁾ Fényes, Magyarorsz. mostani állapotja (Pest, 1839.), IV. 456. — ²⁾ Lakatos, I. 92. — ³⁾ Id. h., IV. 453. — ⁴⁾ *Pesti Hírlap*, 1844. 349. és 361. — ⁵⁾ *U.-o.*, 357. — ⁶⁾ Gyűjteményben. — ⁷⁾ *Friedmann*, Rede bei Anwesenheit Sr. k. k. Hoheit Erzherzogs Reichs-Palatins Joseph in Kisjenő; abgehalten in der Synagoge zu Simánd den 26. Juni 1841. Arad, 8r. 13 lap. — ⁸⁾ *Amaz* 8r. 28, emez 34 lapon Aradon jelent meg. — ⁹⁾ *Źk.* 1849., 162.

alapítványhoz Aradmegyének 14,800 frttal kellett járúlnia¹⁾; s az abszolutismus végén 1860. febr. 28. az aradi zsidók is ünnepies istentiszteletet tartottak abból az alkalomból, hogy némi jogot nyertek az *osztrák* zsidók²⁾. — A *magyar* zsidók egyenjogosítására 1867. karácsonyáig kellett várakozniok, midőn Aradmegyében 6910 s magában Arad városában 3710 zsidó nyert teljes polgárjogot. 1871-ben Arad városa már Chorin Áron unokáját, Chorin Ferenczet küldte föl orsz. képviselőnek, s 1894-ben a város 141 képviselője közt 40 volt a zsidó. Az alkotmány helyreállítása után a magyarosodás örvendeten haladt; az emberbaráti alkotások is gyarapodtak. Legrégibb, a hitközséggel körülbelül egyidős a Chevra Kadisa betegápoló- és temetkező-egyesület, mely már a mult században külön kórházat rendezett be. Ennek a Vadászkiút-utczában levő épületét 1840. emelték s 1861-ben bővítették ki. A fiatalabb egyesületek közül sok jót tesz a jótékonyági egyesület, a nő-egyesület s a kiházasító-egyesület. — Legnevezetesebb az izraelita árvaház, melyet Deutsch Ignác († 1873. május 4.) 1870-ben 15,000 frt tőkével alapított. Ez eredményekben nagy része van Steinhardt Jakab főrabbinak, († 1885. febr. 2.), ki négy évtizeden át fejlesztette tovább Chorin művét³⁾, továbbá Hirschl Mózesnek († 1886.), ki félszázadig s Hirschmann Józsefnek († 1888.), ki szintén évtizedeken át vezette a hitközség ügyeit. Arad városának most 4795 és Aradmegyének 8924 izraelita vallású lakosa van.

¹⁾ *P. Napló*, 1850., 225. — ²⁾ *Steinhardt* főrabbi *német* beszéde 8r. 24 lap. — ³⁾ Utóda dr. Rosenberg Sándor.